

СЕРЬ

9/47
М-42

83.243

РУССКОМ

ТАБОРУ

№ 456

В. Р. Г.

Научная библиотека ТВГУ

9(47)
Ф М-42

У РУСКОМ ТАБОРУ

1877—1878.

НАИСОД

ДАНИЛО МЕДИЋ.

БИОГРАД

У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

1879

83. 243

Научна библотека ТВГУ

93

Excident alii spirantia mollius aera,
Sed nequidem, vivos ducent de marmore voltus,
Orabunt caussas melius, caelique meatus
Describent radio et surgentia sidera dicent:
Tu regere imperio populos, Romane, memento;
Hae tibi erunt artes, pacisque imponere morem,
Parcere subiectis et debellare superbos.

P. Vergilii Maronis Aeneidos. L. VI. v. 847.

Научная библиотека ТВГУ

ПРЕДГОВОР.

Бурна је ова књижица као и врјеме у ком је постала. Уз грмљевину топова, вику јунака, вриску коња и звуку оружја увиђе она луч свјета — у најсретније доба мога живота — она кад ми се остварише све смјеле наде, које су ме до тог часа само варале и заљуљавале. Јанко мајка у колеџци чедо. Она је писана на киши, у запараној жези, и у љутој зими: у оном дубоко потресеном времену, кад је већ био замукао и потоњи уздисај негда тужне и невољне раје, која се лиши не само тога незавидног имена, него јој се скидоше с ногу тежке његве, а с рукух љуте лисицине.

И као Феникс из пепела подигоше се нове државе на развалинама отоманског царства баш онако, како сам предвидећи предсказао још оног часа, кад је млада Русија, оружана мудростћу свога владоаца и хероизмом своих синова тргла из корица свој пламени мач, да пред лицем свјета покаже своје жељезне мишице, те да увјери оне, који су, уздишући у турскоме робству помињали њено име, да се нису преварили у њезиној свази, коју она као и стабло

свој сок, из земље — пркви из љубави своје ћеце и из дубоког познавања своје високе мисије.

Дјело ово по својој цјелини, представља Русију у свој њезиној величини, снази и значају; сад стављамо питање разумном читаоцу: „може-ли се из нездрава народа, опрвана комунизмом, нихилизмом и либерализмом саставити таква војска, каква је руска?“ То не! За то ови, свему свјету познати стихи великог римског пјесника, које на челу дјела наведосмо за мото, имаду свој чудоредни основ, јер непријатељи Русије војују само с новинама, а она се креће у свети рат за вољу вјековјечне правде — с огњем и мачем — у руци!

Sanit Пушкин, inquit Филарет: господство свјета не предстоји никој другому, него Русима, јер су вјерни ономе, који располаже судбином народа и њихових владалаца — Богу — коме се усрдно клања православна Русија.

Данас-сутра тргнут' ће иза сна звука оружја на Индусу сву васелену; она ће увидити, да јој је судба рјешена — у руском табору. —

У Биограду, јануара мјесеца 1879.

Автор.

Кишењев 14. Априла 1877.

I.

Ако се у скромном кабинету научњака рађају узвишене мисли, које, разширујући се на све стране као и сунчани зраци, дају људству душевни правац; ако се у међународним изложбама огледа и опјењује радиност и марљивост парода, то се за цјело и у сваком табору показује сав народни живот и биће, јер су у њем заступљени сви разреди народа, почињући од велевластне царујуће породице до скромнога сељака. На свету није друштва гђе би народ имао више прилике проучити сам себе као ту, гђе у исто доба уз поновљене детињске игре корача и вратоломна трка одважнога коњаника.

Није ми на уму писати повјест овога рата, у том су ме већ претекли бечки новинари, који су сваки дан доносили вјести, како ће Турци премамити руску војску преко Дунава, да је натерају на ту велику рјеку, да је потопе, те да онда оживе Пољску од Црнога до Балтискога мора,

да отму Русији Крим и Украјину, Кавказ и сав Туркестан па да Москов плаћа надиши харач, што се је усудио подићи руку на заступнике нововеке источне „културе.“ Сан се претвори у јаву и већ се илуминира свуда. Минуло неко време и заиста Турци хите у Русију, али како? Не као јунаци и освојачи, које убија терет и брига, него као прости шетаоци — као велика господа, коју прате слуге, и воде о њима бригу да им се што не догоди; Турци путују у великим хрпама у пратњи Козака, који им врше неким начином службу почастне страже; тако „носиоци“ источне културе за који мјесец заузеше све руске тврђаве и бјеху тако сигурни и чувани, да их је тко хтео и украсти, то му неби изнало за руком.

Повратимо се у руски табор и представимо си овђе оне дивне и величајне слике, које ће за цјело занимати доброхотнога читаоца, тим више, што је и он увјерен да се ту — а нигђе на другом мјесту — ствара свјетска повјест, а дипломатија је само за то, да од случаја до случаја равна међународне одношаје, и да затегне гђекоје питање само за то, да га сила оружја рјеша после још точније и још радикалније.

Велика радост, велико одушевљење! Град Кишењев изиђе на светски глас; у њему и око њега слегла се силна војска. Звона звоне, бу-

бљеву ударају, разљезу се меланхоличне пјесме а нада све вика народа, од које се заглашују и звона и бубњеву и пјесме. На један пут као громови загрмише силесије и поздравише цара, кога прати његова свита и дипломатски кор. На перону жељезничке постаје чека га брат Николај Николајевић с великим штабом, а од станице до палате митрополита Павла стоји десно и лево сав VIII. кор. састојећи се из 9. (Свјатополк-Мирски) и 14. (Драгомиров) дивизије. Умукоше топови, влак стаде, и већ Черкези отварају врата цара вагона.

Гологлав поздрави он штаб стереотипним „Дасте ми здрави, дјецо!“ а с братом се загрли и пољуби. У то војска презентира оружје. Гласба засвира народну химну уз громогласно „ура“ из више од сто хиљада грла. Опет загрмише топови. За неколико минута цар сједе у отворена кола и корак за корак иде између постављених редова поздрављајући и лево и десно војску и народ. Војска та, која је доцније под начелничством свога храброга генерала Радецког у Шинки освјетлала руско оружје, састојаше се само из новака из Волхиније и Подолије, с којима су и цар и штаб, а особито частници имали много муке: јер они насртаху на цара кола да их пољубе или да их се дотакну руком, у мисли, да ће бити сретни, ако се само приближе та-

ковој светињи, која се за њих ни с чим не може узпоредити. Неки падају пред царем на кољена, а неки љубе пруге, које остављаху за собом његова кола. Самодржац очевидно дирнут толиким одушевљењем, смјени се и маше рукама на десно и на лево. Из његова бљедога, меданхоличнога лица рек'о би букти пламен радости — у онај час чини се, да заборави и на тежки терет круне и на велике жртве рата, који ће сутра најпре излетити из његових уста.

Цар доведе се лагано у стан митрополита и настани се код њега, а војска се врати у највећем реду што у касарне што у жељезне шаторе; а кад музика одсвира мирозов, завлада по свуда мртва тишина. Но домови грађана осташе освјетљени, кроз улице пролазаху частници и грађани и сав град буктијаше у пламеном мору. Једини стан митрополита беше затворио окна. У њем је мртва тишина, а око њега промећу се Черкези царева конвоја у дивном сликовитом, кавказком ођелу.

Невесео је и мрачан царев стан, и тко га погледа, каже му само чувство, да ће из њега излетети муња, и тежко ономе, на кога се собори. Град међутим весео и жив; јер сутра удара свечани час, где ће православни цар навјестити рат исламу да га сатаре жељезном десницом: да на развалинама мусулманског царства оснује хри-

стјанске државе, испунивши завјет Петра и Катарине, да ослободи милионе робова изпод турскога јарма, и с тим си заслужи поносни придјевак цара - ослободитеља. Пролази час за часом. У први развитак зоре загрме опет пјесме пред царевим станом: пробуди га народна химна. Након неколико минута отворише се окна, из којих он лично поздрави пјеваче и музику, назвавши „добро јутро!“ Међутим са свих страна прикупљају се чете с развитим барјацима, а из Кишењева до рјеке Бика саставио царев конвој спалиер. У среди поља пред фронтом војске стоји антимиc, гђе ће се држати служба божија, прочитати царски манифест и огледати војска.

Грануло сунце, цар иде корак за кораком са штабом. Ту мир и мртва тишина, а тамо грмљавина бубњева и вика заповједника. Дошав пред антимиc император склони кољена пред њиме и сва војска и народ сагну главу те се моле Богу. По свршетку службе поче наоколо опет оживљавати, а из фронта чују се мукли гласови „војна“ и тапцање ногама. У то два младића — московски племићи — воде цару бјела коња као сњег; љеп је, да га се око неможе нагледати.

Александер бјеше одјевен изванредно љепо — као оклопник. На глави му се сјаји златан калпак с двоглавим орлом, под њим звјезда из драгога камења. На тјелу бјела војничка ха-

лина, богато извезена златом и златан оклон, а на груди велики крст Андрије Првозваног. О рамену с десна на лево картуш, а на њему златан надпис попосног гесла Романова: „Пс-корайтесь язицы, съ нами Богъ“. На руке навукао дуге, бјеле коњаничке рукавице; носи хлаче од бјеле јеленове коже, а чизме изнад кољена са златним острогама: величанствена слика и прилика, не ради богатства, него због његова држања и кретања, јер свака дланица на њему представља нешто величанственог, што напсмиње на божанствено достојанство велевластног императора.

Уз њега стајаше велики књаз Николај Николајевић, ођевен као Черкез: на глави му калпак чеченски, обукав плаву чеченку са хазири богато извезену златом. Ту бјеше сва висока аристокрација, сав штаб и већ по ођелу могаше се разликовати, тко одлази на Прут, а тко остаје у Кишењеву.

Кад се цар лати узде, да сједне на коња, загрми „ура“ уз плескање руку. Гласба засвира љену пјесму Хомјакова: „На грудима православни крст, а у рукама муње и громове, напред о увређена Русија!“ Красни призоре, свечани часе! Уз цара јаше на ђогатасту коњу брат му Николај Николајевић, а пред њиме Николај Николајевић млађи, носећ донски барјак; за њима у двоструком реду

генералитет и аристократија. Ту су скоро сви чланови царске куће, феудално племство; књажеви: Шаховској и Свјатополе-Мирски, први потомак Рурика а други — Јагелонац. Ту је шест ханова из средње Азије, хан кримски султан Чингис-хан и син Шамила, Кази-Шафи, покрштени Деметрос Александровић Шамилски, сви у сликовитом богатом ођелу и најзад сав царски мохамедански конвој. Гласба засвира церемонијални марш. Жубор у војсци све јачи и јачи, по на један миг великога књаза замукну све, јер цар хоће да с неким говори и пита сад војника сад частника о чему год. Огледање војске трајаше више часова, јер куда бацаш оком, ништа него војска: пјешаци, артилерија и коњица, одзад пружило се возарство на више километара.

Кад се цар са штабом врати на своје мјесто, војска скинув капе, поклеца на коњена и положи заклетву. Частници тргоше сабље, војници наврнуше бајонете, а Козаци подигоше у вис коцља. Чита се манифест и при свршетку, гђе гласи: „Подигући очи к небу да Бог благослови православно оружје, ја дајем налог Мојој војсци у Азији и у Европи да преступи међе отоманске царевине. Александер.“ — Ту неби ни једног ока без суза, ни једног срца, које неби раздрагано.

Велики књаз на коњу са сином потрча из

круга, даде знак и све се умири, само блиска у
зраку оружје и сав приказ личи на фату мор-
гану. Цар ступи пред војску и поче говорити:
„Жао ми је, да вас морам слати у рат; кад будете
пред непријатељем, држите се храбро и чувајте
част рускога оружја.“ Он добро недорече, а опет
загرمи „ура,“ и нехтједе да умукне, док велики
кџаз опет не даде знака и частници не почеше
викати „смирно!“ По пуковнијама засвира труба
и већ дољећу частници с голим сабљама у руци.
„Господо!“ рече самодржац, „наша је војска мла-
да и није још била у боју, дајте јој добар примјер
кад буде одлучно врјеме. Истина, да ће Русија
изгубити многог сина, али дјеца неће изгубити
својих отаца; јер ћу им ја бити отац. С Богом.“
Частници одговорише са „ура“ и за час дође
сваки на своје мјесто, а капетани поновише вој-
ницима цареве речи. Наста дефилирање. Прво
свега изпред цара прође кавказка коњица из
четири пука, на љепим коњима у 24 ескадрона.
Они су већином мохамеданци. Пред сваким пуком
јаше мула (ходжа) у зеленој чалми носећ цар-
ског орла. Љепших коња не може си зажељети
никакав спортман; љепших људи не може си за-
мислити никакав пјесник. То су дивне мужке
слике у сликовитом кавказком ођелу. Сви до-
бровољци које је Скобелев I. покунио по Чечни,
Ингушији, Лезгији и Осетеји из самога племства.

Кад су дошли близу цара он скиде калпак, а с њим и сав штаб. Муле поклонеше орлове, а коњи као да су на нит повезани, дигоше се на задње ноге, а коњаници с дивљом виком „беркет - берсен“ (остај с Богом), скочише у дивљем кариеру и разсуше се десно и лево по пољу, продуцирајући сваковрстне вратоломије, при којима би у европском циркусу сваки умјетник сломио врат. Мјесто да лете на направљене мостове, они скачу у дубоки Бик и пливају по њему као лабудови. Цар и штаб само гледају и машу главом. Скобелев I. који представи цару ту изванредну коњицу затрча се као стрјела и стаде на левој страни императора и рече му: „Но, велики господару, смје-ли старац Скобелев питати, како Вам се допада његова коњица?“ „Јуначине (молодцы), какав си и сам љубезни старче“, одговори он и пољуби га у чело. За кавказком дивизијом сљеде друге три донских Козака. Пред њима атаман Фомин са штабом, носећи у руци бунчук и булаву — атаманске знакове. Незна се, тко већма импонира гледаоцу, или штаб му, или Донци пјевајући пјесму: „Фхалъ Козакъ за Дунай“. Козак је као и његов коњ типичан и може се рећи:

„Ту јунаку коса до појаса,
А коњицу грива до кољена.“

Козак наличи један на другога као јаје на јаје. Коштуњав, висока стаса сједи на коњу син Дона као мипотавр. Дебела и размјерна врата он држи главу поносно; из лица му не читаш ништа осим досјетљивости и пркоса, а из његова пламеног ока ништа осим срчаности, лукавства и презирања смрти. Козак је савршени коњаник, он научи свога коња свакому лукавству, кому је и сам способан. Кад он хоће коњ хрже, или се извали на земљу и представи се да је мртав, он дјели с њим свој хљеб и све, он ће дуго трпети глад, а да нахрани свога коња, он ће све учинити, па макар га искључили из козачке војске и поставили међу воzare. Козак штеди свога коња и иде ијешке док га не заболе табани, а ако је потребито, он на коњу и једе пије и спава и цело врјеме шапће му нешто тајанствено. Али ни коњ неоставља у никаквој прилици свога господара и да га случајно у боју и добије непријатељ, први који узјаше на њега, може бити увјерен, да ће с њега сломити врат. Козачки коњ неће ништа да узме из руке туђина, па макар био и гладан, и тежко оному, небудући познато лице, ако се приближи његову господару, кад он спава, кад је рањен или мртав. Толико о тој чудноватој животињи и о његову још чудноватијему господару.

Донски Косаци видивши Кавказце како пливају преко Бика, хтедоше да се и они покажу, те се растурише као пчеле да и они запливају, но Фомин заповједи да остану у реду, јер је за њих срамота пливати преко рјеке средње величине, то он може допустити само на Дону, Волзи или Дунаву. Тако пређе донска коњица преко мостова пјевајући у зборовима: „Бхалъ Козакъ за Дунай“.

Широко и дугачко поље, а по цјелом зренику невидиш ништа осим војске, која бјеше раздјељена на три реда: артилерија, коњица и пјешаци. Артилерија се састоја из IV., VIII., IX., XI., XII., XIII. и XIV. артилериске бригаде и то под начелничством књаза Масалскога са 6000 коња. Ова дуга поворка пролазаше дуље од два часа у кариери. Артилериски коњи продуцираху се пред царем као и козачки. Чинило ми се да су први били боље угојени од козачких: свака батерија има коње искључиво једне длаке. Задн прође тежки обуховски и пермски топови у три реда с тежким колима за муницију. имајући као и пољски зелене лафете. Чињаше се, да не прође ни један топ и ни један коњ, кога цар непогледа. Кад прође цјела артилерија, он јој пошље пољубац и викну звонким гласом: „С Богом“.

За овим сљедијаше 21 пук коњице са 7 пу-

кова донских Козака, спадајући у ред регуларне коњице. Пред сваким пуком вије се царски барјак. Кад сравниш артилериског коњаника с Козаком, рећи ћеш, да је овај рођен на коњу, а да се је артилерист тек морао обучити. Козак се насмијешу увек кад погледа регуларног коњаника. По његовом осим њега и Черкеза нитко незна да јаше. Коњаничтво пројезди као олуја при звуку музике и пјесама и дуго тутњаше под њим земља, а за њим подиже се облак прашине, који га сакри очима и само се јоште чу вриска коња и кликтање меланхоличне пјесме. У то нагрну пјешадија у двоstrukим редовима, све сама младеж, редко се кога хватила наустница, сви ошишани à la Fieski. Пред сваким пуком крст, а над њим двоглави орао, кога носи пуковнички свећеник, који га, начинивши сваки пут с њиме крст у ваздуху сагне до земље пред царем и његовим штабом. За њим пролази гласба свирајући корачницу пуковничкога властника. Гласбу прати кор пјевача од 24 човјека, којима би се поносило свако оперно друштво. Жубор и вику повећавају бубњеви, који имајући мјесто коже танак лим, дају чудноват остар глас. И тако прође пук за пуком у највећем реду, најпосље и возарство, које је тек око 5 сати с вечера прошло. Цар и велики књаз са штабом на коњима пријашили би често пута уз

војнике те се разговараше с њима у ходу. За дефиловања војске развијаху се свакојаки карактеристични призори. При дефиловању VIII. кора а именито пука „Књаз Орлов“ прође пред својом сатнијом млад капетан од 20—25 година; на грудима му сребрени вјенац велике академије, а о врату крст великог мученика Георгија IV. степени; по свој прилици служио је пре рата у Туркестану или на Кавказу. Капетан презентира сабљом пред царем и загледа се у њега тако, да се збуни и изгуби корак. Велики књаз Николај погледа најпре на брата-цара, па примети частнику: „Ти корака не држиш капетане,“ а он се збуни још већма, покуша два три пута да ухвати корак — али залуд. Цар погледа на великога књаза и рече: „Наменуј га за мајора, та видиш, да би он радије јахао“. *Dictum factum*. Значајна црта цареве добродушности и неограничене власти!

Александер је прави антипод свога железнога отца. Он је прави аристократ и владика свога племена, а не деспот у смислу латинском. Ово нису само његове црте, него оваков мора бити руски цар. Он неуважава никакве разлике сталеза, њему је књаз што и мужик, генерал што и прост војник, митрополит што и сељски свећеник. Преимућство рода и велико племство нису пред њим никакове заслуге: он

гледа на све као на људе, а на чланове своје куће као на браћу, синове: своју крв; јер се и он недржи за ни што друго, ван за човјека. Он је свакому приступан, он ће саслушати свакога и пред њим несмје нитко да се претвара. Цар Александер хоће и мора да за све зна. У војсци долази више у додир са војницима него-ли са својим штабом. Он од свакога безусловно захтјева искреност. Сваки му мора бистро и отворено гледати у очи. Кад тко говори с њиме, мора му одкрити и најмању неправду, а тежко ономе, који би се после светио војнику, који се је за што год потужио цару.

Руски цар нема фаворита; он воли да су око њега само поштени људи и кавалири. Ако његовог тајника, побочника или министра оклевећу завидљивци, онда га он још већма обљуби, но ако се цар сам увјери, да овај или онај није чисте руке и непокварена срдца, пропао је, ма био тко му драго. Код њега ипак неплаћају дјеча за грјех отца. Има много прилика, гђе је један брат у немилости а други први љубимац цара или његове браће. Какав је цар тако су и сви чланови његове куће. Њихова похвала или препорука отвара и сиромашну човјеку књажевски салон, кога они обљубе, тому предстоји велика будућност, но и велика кушња, јер се у Русији не купује мачка у торби. Чланови царске куће

сви су побожни до крајности и међу простим народом они се натјечу у побожности, да застиде и старога калуђера. То је такођер један од увјета моћи и гаранције руске будућности.

Посље огледа војске ја се вратих трећи дан у Влашку и стигох тек једанајестог дана у Букарешт. Свуда преда мном и за мном бјеше војске сваке врсте и ја никад не виђох ни једнога мародера, ни једнога заосталца, јер код „дивљих“ Руса нема обичаја, као код великих „цивилизованих“ народа латинске Европе да се за домивину пада — пред непријатељем у јаругу, а у мирно врјеме — под стол.

Слободна 1. Јуни 1877.

II.

Шуми Дунав и безбрижно промиче вал за валом кано минута за минутом у бурноме животу човека.

Наоколо, куд год ти погледа око листале горе, но у њима се нечује кано негда глас славуја; поплаши га гром уралскога нада. Нечује се ни скромна свирка чобана, јер га заглуши звекетни тимпан војне музике, вриска коња, звука оружја и меланхолична пјесма одушевљеног војника.

Ово је већ 22 пут што Руси прелазе преко Дунава. Први пут пређоше они код Туртукаја 1773 године, мало после пређу код Хирзове и Гусобала изпод Силистрије. Дунав је дакле ви-чан овим гостима и није први пут да он бива свједок крваве драме, али какови су га гости посјетили сада, таквих небјеше ни за Румјанцова, ни за Суварова, ни за Дибића-Забалканског.

На простору од више стотина километара уз Дунав од његова ушћа не видиш ништа него

војску. Од левог брјега рјеке Алуте до бара
 нижњег Дунава свагђе се изводе демонстрације
 и многе хиљаде руку спремају прелаз преко Ду-
 нава. Већ је у стану и цар; он је сад ту, сад
 тамо, бодрећи војску. Прелаз Дунава тако је те-
 жак задакак, да га може право оцјенити само
 стручњак. Рјека велика, разлила се, непријатељ
 на противној обали пази дан и ноћ. Како ћеш
 саградити мост? Али и на што један мост? То-
 лико мноштво као што је руска војска са више
 од 1000 тонова, треба шест мостова; хтјети, да
 толика војска пређе једним мостом, значило би
 претакати вино из велике бачве кроз ражову
 сламку.

Демонстрира се на све стране, а баш тамо
 гђе се највише луна и виче, ту се ништа не-
 ради. Гђе је глуха тишина, онђе се креће и вој-
 ска и возарство. А како је војска размјештена, то
 незна нитко осим штаба, који с њом упра-
 вља. Донски Козаци, од 100—200 људи, стисну
 се на својим крилоногим коњима по прашном
 путу уз Дунав подигну толику вику и урне-
 бес, да Турци мисле, да се сва руска војска
 креће онамо, куд иду Козаци. Обноћ се запале
 зубље и светиљке; с десног брјега Дунава рекао
 би, да је већ сва војска кренула пут Калафата
 и да ће прелазити Дунав изпод Видина.

Међутим прикупља се војска на она мјеста,

83.243

гђе нитко и не мисли, да ће Руси хтјети покушати да граде мост. Турци на тим мјестима пазили и непазили, нису могли мислити, да ће Москов подузети оно, што сваки држи за немогућно.

Донци нанесу грађа и сламе, савију из њих тонове, па код свакога западе електричним огњем по неколико фунти праха; Турци отворе паклени огањ из својих батерија на сламнате руске тонове и пуцају док им се не засију цјеви силесија. У исти час задими на рјечи неколико монитора, који свом силом јуре проти демаскираној руској „батерији“. Приближив се сламна-тој батерији, они почну сипати на њу ватру сад из једнога сад из другога бока лађе. Донци међутим уклоне се, те мирно пуше своје дуле. Но сад се тек демаскирају праве батерије руске, те почну сипати концентричну ватру на турске лађе. Турци избацив још неколико хитаца, гледају брже-боље да се уклоне на своју обалу, те да се врате ноћу; па да опет обаспу руске батерије с гранатама и шрапнелима.

Мркла је и тамна ноћ. На оном мјесту мига само мала светиљка, гђе је данас стајала батерија, која је сада већ пренешена на друго мјесто. У поноћи пришуљају се Турци као зли дуси и с дивљом виком „Алах“: проспу огањ на празне руске траншеје мислећи, да су демонти-

рали већ све руске батерије. У један пут за-
грме опет руски топови, али с оне стране, с које
их Турци нису никад очекивали; и пре него што
пукне зора, руски се топови премјесте опет тамо,
гђе непријатељ и непомишља.

Проборавив три дана и три ноћи код Сло-
бозије (западно од Ђурђева) међу руским бате-
ријама, нисам се могао надивити лукавству и
окретности руске артилерије. При крају трећег
дана у сутон доскака на врању коњу капетан
штаба књаз Бобрински, поздрави војнике с обич-
ним: „Здравље Вам желим“, те јави да долази
велики књаз Николај Николајевић; али да он
жели, да војници мирно остану на својим мје-
стима. Ту на крај пута легао Козак уз свога
коња, ту на голој земљи леже частници међу
војницима. Неки западно лулу, неки нагнуо чу-
туру и зајева грло ракијом, а неки удара у
тамбурицу. Гледајући људе и частнике, неби
могао ни помислити да долази велики књаз. На
један пут засветлише се аздије његова конвоја
и сви потекосе као муња к батерији. Велики
књаз поздрави војнике: „Здравље вам желим дје-
цо“, а они му одговорише то исто.

„Но како другчије? јесте-ли задовољни? не-
мате-ли на што да се потужите?“ продужи ве-
лики књаз озбиљним гласом. „Зло иде Ваше Им-
ператорско Височество; од јутрос не утописмо

ни једне турске лађе“, рече један Козак. „За друго Вас неболи глава?“ прихвати велики књаз смешећи се. „Не“, одговори дрзки Козак. „Еј, онда си дајте донети вина и пите у здравље цара-ослободитеља, који је опет дошао к нама, да види како ћемо прелазити преко Дунава“. „А кад ће то бити?“ повика неки артилериски новак. Велики књаз баци на-њ своје орлове очи, „кад будемо готови“, одговори он новаку, и рекав „с Богом“ оде лагано својим путем.

У то из стотину грла заори се пјесма тако складна, тако хармонична и умиљата, да мишљах, да се налазим при представи какве италијанске опере.

„У круни рускога цара сјаји драги камен, а тај се камен назива милост. На грудима рускога цара сјаји се звјезда, а та се звјезда назива љубав. Милост и љубав, то му је власт. Он влада с нама из милости и из љубави, — душману нашем на грозу и страх.“

Дуго, дуго ораше се пјесма, разљежућ се по брјеговима Дунава. У 10 часова у вечер дође војницима промјена: добише заповјед, да иду што пре у Зимницу. Тамо се кренем и ја, и дођем други дан на ноћ.

У Зимници и око Зимнице бјеше IX. кор генерал-лаитнанта Криденера III. састојећи се из 5. (Шилднер-Шудднер) и 31. (Вељаминов)

дивизије. У том кору находи се и V. пјешачка артилериска бригада, којом је заповедао генерал-мајор Б. . . . в. Син његов Николај, бивши пре 10 година мој ученик, находи се као поручник под очевим заповједничством. Тежко си је представити радост тога младића кад му отац јави: да сам био код њега.

Младић ме нађе у гостионици и по заповједи свога отца одведе ме у велику једнокатну зграду, гђе су били смјештени они. „Ви ћете опростити, љубезни мој, ми овђе нисмо дома и немамо оне удобности, којом се врши гостољубивост, рече он.“ Дошавши у ту зграду виђох у двору повезане коње кавказке дивизије и сложен материјал V. артилериске бригаде.

Бијаше то доста пространа и чврста зграда удешена као каква велика гостионица, гђе стоје врата до врага. Удођосмо у повелику собу. На прама њој бјеше друга с отвореним вратима. У њој лежаше на слами прикладно момче од 20 година.

Под главом бјеше му кавказко седло, богато извежено са златом, а крај њега тамбурица на слоњена на кавказки калпак. Момче пјева куплет из Пушкинова „Кавказког Пљеника“. Арија познате пјесме Шубертове „Leise flehen meine Lieder“, дирну ми ухо.

„Тко пјева?“ запита поручник.

„Кавказки Козак“, бјеше кратки одговор, те опет продужи своју пјесму:

„Еј тамна је и мрачна ноћ, а Терек баца вал за валом. На оном брјегу спава утомљени Козак, наслонив се на своје копље. Не спавај Козаче, Чеченац обилази рјеку. Козак се вози по Терек у лаганој шајци и баца мреже на дно воде. — Пази о Козаче, да не утонеш као и мало дјете кад се љети купа. Гледај, Чеченац иде уз рјеку“ и т. д.

„То је Шубертова арија“, примјетим ја частнику тихим гласом. „Каква Шуберта? „Тко је тај Шуберт? То је пјесма нашега Пушкина. Од куда може из растове главе једнога Њемца излетити овакова пјесма? Та она се пјева по свима нашим аулама (кавказко село). И почне пјевати опет, и то тако умиљато, да би застидио и славујски глас: „Тамо, тамо на обала светог Дона бјеле се богата козачка села, и лепе ђевојке сјаје у дивну накиту, а ви бјегте руске пјевалице, док Чеченац не преплива рјеке“ ...

„Ви сте то књаже Ходзевазев, а камо Вам отац и гђе-ли су Вам Козаци?“ упита га поручник.

„Отац је код Димитрија Ивановића Скобелева I. — Да, а Козаке сам пустио, да се шећу по овом „великом граду.“

— „Зар Ви имате над њима власт?“

„А да шта? Та ја сам, х-м-х-м—кап-рал.“

„Тко Вас је наименовао за подчастника и гђе су вам знаци?“

„Наименовао ме је генерал Скобелев I. још у Гура-Галбини (у Бесарабији), кад сам издржао частнички изпит. Он би ме и за поручника наименовао, но мој је отац стари пријатељ генерала, још из давних година и јавио се је добровољно да брани цара и хоће да остане у пратњи. Скобељева само као прости Козак, па пошто неће, да буде частником, онда ни мене не хћеде наименовати генерал само за то, да неби тобоже под старе године импонирао отцу с еполетами. Знакове капрала носити, то ми се чини смјешно, јер ја не служим за чин, него само за љубав и за одликовање.“

„Да сте одмах надјели Ваше знаке, иначе ја ћу јавити Вашем старјешини, па ћете осам дана на стражу за казак.“

„Но ако моји чују дома да сам постао — капрал, хоће ми се ругати: хахаха — капрал!“

„Нећу ништа да чујем. Пришите знаке и више их не скидајте док Вам генерал не да вишега чина!“ „Одмах ћу изпунити Ваш налог. А какав Вам је то Њемац?“ примјети младић, злобно показујући прстом на ме.

„Ово није Њемац, ја с Њемцима немам посла. Ово је наш брат — Славен.“ —

„А одакле је,“ запита љубопитни Черкез. „Иде ли из Петрограда?“

„Погодите ако можете,“ рече частник смјешећи се и гледајући на ме.

„Пољак? Литвин? Чеченац?“

„Зар су Пољаци православни? Немојте се срамотити пред овим страним човјеком!“

„Каквим страним човјеком, кад рекосте да је наш брат. А мало ли има у нашега цара народа: та да су орахи, небн ни у торбу стали.

„Овај је мој пријатељ из Аустрије.“

„Из Аустрије! Та Аустрија је богата с народима и с државним дугом као и ми.“

„Немојте књаже, да Вас чује министар финансије, јер оде капралски чин.“

„Ала ће ми много узети! Да је мени Георгија добити. За то сам ја пошао у рат, а не ради чина, кога сам имао још онда, кад сам јахао на дрвену коњу по брјеговима Терека.“

„Зар ми нећете казати име Вашег пријатеља?“

„Хоћу, али у частничкој каптани: јер ћемо тамо имати више времена.“

Мој Козак скочи и брзо патакне калпак на чело, стегне око себе аздију и баца преко рамена кавказку сабљу. Диван младић! Из његова ватренога ока провирива ипак неки меланхолични знак. Високо и широко чело показива интелигенцију. Црне, маркиране обрве — пркос — свој-

ство свакога Черкеза; одуго по красно лице изражава племићски понос и великашку самосвјест.

Дођосмо у крчму. Ту за скромним столићем сједи генерали са својим побочницима. Ту око подуљих столова сакупили се Козаци. Неки суче брве, неки глади браду, а сви говоре јасно, као да ту и нема генерала. Кад уђе или кад изиђе који частник, они ће га поздравити и опет се мирно сјести на своја мјеста.

Сједосмо за неки стол. У то скочи генерал Кворинг и прихвати: „Какво је то козачко друштво гђе се пењева? Еј пјевајте! пјевајте, јер сутра нам долази цар!“ Козаци подигосе своје русе главе: на очима им засја нека дјетска радост, кад чуше, да ће доћи цар.

У тај час разлегну се њихове „думге“ тако сладке, тако њежне; небих знао рећи: или у пјесми плачу, или у плачу пјевају.

„На што, о Козаче, мисли твоје рањено срдце? На часе-ли љутих бојева? На бојна поља, гђе си проводио у бивоаку тамне ноћи? На пјесме-ли козачке, пуне туге и невине шале? На ток ли-тихога Дона и на отчинску кућу, на оружје или на ђевојке? О! он немисли ни на што од тога. Њега је позвао Бог, њега је позвала дужност, њега је позвао цар, да сачува славу свога оружја. Он мисли само на вратоломне скокове — како ће поразити непријатеља, како ће се увјен-

чати лавровим вјенцем славе: како ће се повратити у рођени крај пјевајући: „Да си ми здраво, о златоглава Москво!“

Уз Козаке пјева све, што има грла, а у сали све се помјеша, те само по одличју можеш разабрати, тко је виши, тко-ли нижи частник. Ту ме генерал представи пуковнику Х. „Знам већ господина“, рече он. „то је дописник“. „Е, оно је било познанство официозно, а ја ти га сад представљам као некадашњег учитеља мога сина, који је скоро три године боравио у мојој кући. — Ти ме разумјеш?“ „То је нешто друго“, одговори пуковник и пришапну ми да се сутра свратим к њему. Од оног часа била су ми свачија врата отворена, и више ми се ишло на руку, него иком другом.

Већ и зора свита, а ја се још не растадох с младим Черкезом. У разговору међу осталим дознадох да је породица тога младића била му-сулманска, и то нахибска (поглаварска) и да се је 1859. године покрстила; кумовао јој је књаз Александер Барјатински. Мени одмах би јасно, за што је тај младић тако фанатичан хришћанин, да би се из њега могло скројити десет калуђера, па ипак да остане још један фанатик. Он је свршио гимназију. Виђох из разговора да има систематичнога знања: руски говораше савршено.

Ја му рекох да сам и ја био на Кавказу, да

сам посјетио раку Лермонтова и Одоевског, да сам видио камено копље Јупитера и мјесто, гђе је био прикован за стјену Прометеј, даље — да сам био у Дерјал-Долини на Казбеку; споменух му неке градове, које сам посјетио у Транс-Кавказији и рекох, да сам био у Каишаурској Дрази и на свим мјестима, која су опјевала та три велика пјесника : Пушкин, Лермонтов и Одоевски. Младић погледав сад мене а сад Б. хтеде нешто рећи, па зашути.

Даље му казах да сам у неко доба учио древну и нову повјест Кавказа и борбу Руса с Персијанцима и Турцима за ову прекрасну земљу. У исто врјеме избројох му све генерал-губернаторе почињући од графа Гудовића до великога књаза Михаила. Младић скочи и обрати се неким жалобним гласом к Б: „Ваше Благородије! Зашто се титрате са мном? Та ово је наш јункер, а никако иностранец. Он је служио можда за казан на Кавказу, па сад је опет премјештен к нама у европску војску, пошто је изучио Кавказ. О Цицианову, Котларевском, Јермолову, Паскијевићу-Ериванском и Барјатинском зна да прича сваки, али чусте-ли да Вам он назва и графа Гудовића, маркиза Паулића, барона Розена, Остермана, Хесе, Бебутова, Тормасова и Кноринга. Та видите да је јункер.“ Поручик се смјеши и гледа на ме. „Није, није књаже, да-

јем вам моју поштену рјеч — није јункер“. „Ах поштену рјеч? Зар се Ви несмјете шалити?“

А кад му споменух садашње кавказке генерале, онда већ не би више могуће увјерити га да нисам јункер. „Код које сте дивизије служили, господине“, упита ме младић озбиљно. „Како је књаже Ваше кртно име и по отцу?“ утекох му ја у рјеч.

„Ја се зовем као и наш цар: Александер Николајевић“, рече он, „али из Вас се не да ништа измамити, него да бјесте неколико година на Кавказу“ рече младић.

Ту се разиђосмо. По Зимници бјеше пукао глас, да је генерал Цимерман код Брајле прешао Дунав са свим својим XIV. кором, и да је отео Мачин и Хирзову, те да чисти Добручу од Турака.

У Цимерманову кору није било редовите коњице, јер он не држи много до ње: он има само Козаке: и то XII. донску дивизију „Ах колико је Георгеvских крстова раздјелио цар?“ ораxу се од уста до уста гласови.

После два дана састанем се опет с пуковником X. који ми рече, да останем код њега у Зимници. „Ту ће“, рече он, излазити „Војени Летући Листић“ за дунавску војску из кога можете црпити материјал за Ваше дописе и брзојаве.“

У Зимници све је тихо и мирно. У њој и око ње много војске, но она је мирна; само кадкад протрчи на коњу који Козак и дигне прашину до небеса.

Ту се скупила тушта дописника, дакако — сви Абрамови потомци. Неки се увукао у плаве, широке козачке хлаче и натерао на високе чизме острого, а врх свега бјелу походнују фурашку (полева капа). Чудне карикатуре! Истина је: ова војничка одећа добро стоји на љепом тјелу степног сина. Бјела фурашка као да је сливена над плавим власима Донца. Но козачки кафтан и капа, козачке хлаче, чизме, оструге, а особито козачка нагајка (канджија) приличи Семиту тако, као кад би богато седло козачког атамана бацио на мршаву тртицу какве одрте циганске кљусине. За неколико дана већ и Исак и Јакоб, и Моизес и Абрахам знадоше стереотипне поздраве руских старјешина, с којима они поздрављају своје чете.

Једно јутро сазва их Х. у двор једне бојарске куће и одреди да се поставе по „народностима“ у групе. Бијаху 52 дописника разних пасмина и разне траге. Неки из њих имадоше и стаклене очи.

„Господо!“ рече пуковник чистим француским језиком: „ја ћу Вам дозволити, да пратите цар-

ску војску дотле, док будете писали објективно и праведно, но чим почнете грјешити на наш рачун, онда изволите знати, да за Вас нема више објективности у руском табору. Дописницима тога и тога листа, који начелно пишу против Русије, савјетујем да за 24 часа оставе предјеле румунске књажевине!“

„Како то господине пуковниче, та лист, за који ја пишем, то је орган све „славенски“; он је пријатељ Русије,“ рече неки шаренгајћ из Прага. „Ваш лист напада простачки на нашег посланика у Бечу, а настојећи о германизацији Чеха, он не може бити пријатељ Русији која не треба ваше „политичне“ симпатије!“

Окренув се неколицини Бечлија и Пештанаца, рече пуковник с презирањем: „Ви можете пискарати као и досад, што Вас је воља. За Ваше пискарање немари нитко на свјету. Но ићи преко Дунава недопушта Вам виша власт!“ На то се разиђоше дописници, а пуковник позива их сутра-дан једнога за другим к себи, те ће им повјерљиво рећи: „Будите дискретни, немојте говорити никому другому, него ходите одмах у Сатуново; то је једино мјесто, гђе се може форсирати Дунав. То је наш Дибић врло добро знао“. Сви они, мислећи сваки у себи да је он тај једини сретни човек на свјету, који ће гледати, како Руси прелазе преко Дунава, — потрче

у Сатуново. Но кад тамо гле чуда, у Сатунову осим споменика подигнутог у славу Дибичева прелазка 1828. г. ни живе душе. За који час саберу се дописници и чекају кад ће ударити саперска сјекира, — али залуду.

За ову шалу реше се жидови, да се свете сироти Русији. Они саставе дугу телеграму на турског посланика у Бечу, у којој му јаве, да се Турска нетреба ништа бојати, јер је руска војска у толи хрђаву стању које се не да описати. Ова — дакако паметна глава — јави то одмах у Цариград, и султану непреоста ништа, ван да прими наслов „Гази“ (побједитељ), јер зашто још он да се брине, кад интегритет његова царства бране бечкопештански жидови; па ако Руси кад-кад и отму Турцима коју стотину топова, што то хасни кад новине пишу: „то није истина“?

Никопољ 26. Јула 1877,

III.

Док су Турци пазили на Туртувај, Хирзову, Измаил, Кладову, Галац, Браилу, Гусобол, Черневоде, Силистрију и Сатуново, куда су Руси пређе прелазили, руски пионири направе за час преко ноћи код Сиштова мост на најопаснијем и најтежем месту на свом Дунаву и знајући, да је већ онуда препливала кавказка коњица, грну преко њега. На челу којске пође пук „Граф Молтке“, а за њим сав IX. кор генерала Криденера III. Разтјерав заскочне турске чете, које бјеху на југу Сиштова, Криденер хити брже-боље на Никопољ. У зору стоји он већ лицем проти Никопоља, и заузе све позиције од Ермене до Самавита. Путем преко Сиштова на Бакову иду већ и тежки топови, и већ сутра биће јуриш на ово важно стратегично мјесто. Међутим примиче се војска са сјевера и то из Александрије у шест колона с развитим барјацима. Ту цика звекетног тимпана, ту грмљевина бубњева и

уз орење меланхоличне цјесме, звука смртоносног оружја; а врх свега диже се до небеса дим и прашина. Не само да се тресу окна малих кућица у Зимници него би рекао, да тутњи сва земља под жељезним батом коњице. А Дунав? — Бјежи и гуши се у страху пред незваним гостима, као да хоће, да се сакрије изпред њих у Црно Море.

Ах, то се мени само тлапи, да се тресу мирни домићи, које штити силна рука најсилнијег и најсретнијег владике овог свјета, у чијем царству нигда незаходи сунце. То се љуља крвави престол калифа, то мртви устају из гроба, да покажу своје ране Христову војинству. А Дунав се не боји Руса као ни они њега: он је рјека славенска. Тај тобожњи шум рјеке, тај мними плач и та вриска, то је његова пјесма: он се радује јер је постао опет свједок козачког хероизма. Гђе је пјесма, ту је и оружје, а гђе је оно ту је и она. Пјесник „Ченгића“ кога нам *право* име — на жалост — крије копрена злочина, пјева на једном мјесту у IV. пјевању овако:

„А гђе љутог шестоперца није,

Ту ни пјесма славенска незрије.“

Ту пјешачки пук за пуком, ту редовита коњица, ту артилерија и возарство, ту лаке батерије козачких пукова, али њих — Козака — њих нигђе узрети!

Војска прелазаше три дана и три ноћи без престанка. Ту пређоше: IX. (Криденер III.), VIII. (Радецки) и IV. кор (Зотов) с дугим возарством са свима потребама „Црвеног Крста“. Војници носаху уза се храну на четири дана.

„А камо су Козаци и Черкези?“ упитам ја пуковника X. кад дођох да молим за допустницу на ону страну Дунава. — „Они су ове ноћи препливали преко рјеке изнад отока Вардина“, рече он. „Кавказци, стигнувши у зору један турски табор код Варевике, изсјеконше га ма — до једног човјека“.

Ту добих допуст (легитимацију) и пођох преко преко Дунава. Кад дођох у Хан-Орешен, мало мјесто недалеко Сиштова, преда мном засја цјела шума копаља. То бјеху донски Козаци, који у збору певаху црквену пјесму; „Возбраное воеводѣ“. Кавказске Дивизије ту невиђох, јер је она била већ зашла дубоко у Бугарску и разсула се од Јантре до Вида, као да крчи пут долазећој војсци. Сад је ту, сад тамо; она је и ухо и око војске. Сад с дивљом криком нападну гђе нађу лупежке чопоре башибозука, изсјеку и пострјељају их, сад се опет сакрију да их нестане без трага, и други дан наћи ћеш их тамо, гђе их ниси никад очекивао.

Руског Черкеза није могуће узпоредити с турским; онај је племић: пун поноса и достојанства,

а ово прости лупеж, утекавши 1859. из Кавказа у Турску само за то, да га на Балкану нађе смрт од оне исте руке, која га је негда хтјела очовечити.

Черкез је уједно и коњаник и пјешак. Његови жељезни живци пркосе и зими и врућини, глади и жеђи. Ноћ је његово доба и чим је тамнија и непријатнија, њему је милија. Он се безусловно покорава заповједи свога старјешине и претрпити ће много неправде, а неће да се потужи. Он се не свети за сваку маленкост. У његовој руци поуздана је пушка као и сабља, сабља као и велики, убојити нож, а нож као и тежки буздован или сјекира.

Черкез стрјеља на лету сокола: а кад он скочи са свога коња, кад се иза камена задими цјев његове Бердан-пушке, онда је сигурно један непријатељ мање. Он баца свој кинджал (нож) тако вјешто, тако сигурно, да ће непријатеља на 50 корачаји погодити у груди. Ипак је пашка (сабља) њему најмилије оружје, с њом он врло вјешто напада противника, а исто тако вјешто одбија и његове ударце. Поред сабље је његово оружје и дуго копље. Кад дође у непријатељске редове, онда се лати буздована (кистена) или сјекире; на кога се подигне његова јуначка мишица, тај се више недиже. Само је Донац њему раван коњаник, с којим он пије,

пјева и игра. Они се често чаште међу собом, а и један и други гледају на редовите улане, хусаре, драгоне и киразире као на новаче, премда су драгони по избор коњица у руској војсци. Черкез, како већ рекох носи арсенал оружја уза се, а његов коњ опет мношину које каквих талисмана и у кожи са златом богато извезених чаролија, да му га неби урело зло око. Он се неда ради мале болести или незнатне ране одвести у болницу, него иде ходжи, који се помоли за-њ Богу, каже коју тајанствену рјеч и привије свој домаћи мелем, и где већ сутра дан наш Черкез трчи у лов за војеним орденом, јер сва друга одликовања, па макар био и „Владимир“ или „Невски“ — то су њему само прапорци, које носе стари људи, да се види да су нешто и они.

Уз Черкесе бјеше пристало и много ђеце од 10—12 година; разумје се да су пратила своје очеве и браћу у рат, који се добровољно уписаше у „Кавказку Дивизију“. Ова ђеца учашу заузгред отчински занат.

Код Зимнице бјеше руски бивоак из коњаника. Ту књазу Шаховском стигну из Русије два млада још нејакхана коња, који одрастав у степи беху као дивљи. Једном се отргну коњи и побјегну. Донци покушају да их похватају, но тим их већма уплаше. Књаз, ком је коња било јако

жао спужди се и изгуби наду да ће их игда више видити. Два мала Черкеза од прилике од 10 година дођу пред књаза и рекну му: „књаже ми ћемо ухватити оба Твоја коња, немој се жалостити.“ Аристократ погледа добродушно ђецу и смешећи се помисли у себи: „кад их толико војника није могло ухватити, како ће то да учине ђеца“?

Младићи видивши да се књаз није ни осврнуо на њихову утјеху, отиду у ливаду куд су побјегли коњи. Али не као људи, већ одпузе као змије само да их коњи неби опазили, јер живина је била тако уплашена, да чим види човјека, она бјежи од њега. Ђеца узевши собом танак али чврст конопац пришуљају се коњима да их нису ни опазили; пузећи око једног коња обмотају му око ногу двоструки конопац и стегну живинче; оно се препадне и хоће да бјежи, но замрси се још већма и падне. Они доскоче к њему, свежу му главу т.ј. наметну му оглав од истог конопаца, размрсе му ноге исјекавши конопац ножем, и коњ устане. Ухватив једнога онда им је било лако и за другога, јер је живина одрасла скупа: коњ је био вичан један другому. Док је један младић миловао и кротио ухваћеног коња, други се примакне другоме и дочепа му се гриве, виле се на-њ и тако оба дојашу узпоред у табор. Књаз увидив коње об-

радује се и богато награди ђецу рекавши: „то може учинити само Черкез“! Из овога се види да се он још из младих љета учи враголији, које и непада у главу другом човјеку. Подобних сто других примјера могло би се причати о Черкезима, али оставимо их, и пређимо опет на десни брјег Дунава, који је већ са свим у рукама Руса.

Где силне војске пред Никопољем! Од истока грану сунце, а лучи његови упрјеше у руске бајонете и копља, које ствараху гигантске сјене. Ту Дунав, а тамо Балкан, они стоје рек'о би као секунданти чекајући на кобни час, кад ће се први пут после 25 година огледати бјели цар и црни калиф. По небу се витлају облаци и носе изнад Никопоља знак буре, која ће се до скоро оборити на град. Војска се примиче све ближе и ближе: већ се стеже жељезни обруч око турске тврђаве.

Старац Криденер III. на враву коњу промехе се изпред фронта и дошав пред пук „Тамбов 122.“, рече као-но негда и Суваров: „Видите-ли Ви ђецо те бедеме, што толи мрко гледају на нас?“ „Видимо Ваша Преузвишеност“, би једногласни одговор. „То је тврђава наша“, рече генерал, „цар наш, наш отац даје нам налог да је узмемо до вечера“. „До подне ћемо

је узети Ваша Преузвишеност, помоћу Светог Георгија, Велико-мученика-побједоносца.“ „Огањ дакле“, повика старац; у тај мах из више од 60 сидесија плану ватра да се потресе и небо и земља!

Чаргање пушака чује се и ту и тамо; већ пуцају и Турци из Никопоља, али не у салва него један топ за другим. Већ први хитци нанесоше велики урон руској војсци. Турци, до 3.000 бијаху изишли и обсјели винограде изпод села Црковице. Руски стрјелци потисну их после великих жртава и натјерају на рјеку Вид. Они се окрену у село Самавит и тако буду одсјечени од Никопоља. Топови XXXI. артилериске бригаде запале за кратко врјеме село; за Турке неби више никаква изхода него стати у отворено поље. Од села Самавита подигла се листом руска коњица; а за њом у карриери лете лаке пољске батерије. Турци видив коњицу гђе се спрема на њих, устроје каре и чекају с готовим пушкама. Но Козаци дошав у трку до 300 корачаји пред Турке, попадоше на земљу. У исти мах просуше руски топови паклени огањ на Турке, који се с дивљом виком „Алах“ почеше колебати тамо амо, док се не засуше у највећем нареду. Козаци навалише опет у карриери, побацавши на њих ножеве и копча, тргоше сабље, те за час потече поток крви: и мртав лежи

низам до Козака, а овај опет поред свога љубимога коња.

Међутим огањ из топова и с једне и с друге стране постаје све жешћи, руске батерије примичу се све ближе и ближе под стјене Никопоља.

Ја се нађох у Буракеју; преда мном иђаше чета за четом, пук за пуком на јуриш као на маневру: и то све тако мирно и хладнокрвно, као да пред њима нема ни непријатеља ни тврђаве.

Сад загрми непријатељски топ и однесе с коња бригадира: у исти мах стави се пуковник на његово мјесто. Нитко се не обазире, нитко се не плаши, већ сваки стоји на своме мјесту. За неколико минута падне непријатељски шарпел међу чету, убије 10—20 људи, по остали с виком „ура“ реде се опет и иду мирно смрти на сусрет. Ту ми је сто пута сјекнула у главу она златна изрека Петра Петровића-Његуша II:

„У муци се познају јунаци,

У добру је лако добар бити.“

Није залуду Наполеон I. овај највећи војени гени свог времена, дао у свем првенство руском војнику. Овђе стењу рањеници и врште рањени коњи, а ту се оре пјесме рекао би да није бој него пир.

Никопољ гори. Сунце одскочило повисоко, али Никопољу помрчало. На мјесто крвава полумјесеца подиже се бјели барјак; замукоше турске батерије, само се још коче до небеса стубови дима изнад разрушеног града. У 11 сати поче погађање и већ иду безоружани Турци кроз спалире руске војске, тужни и невесели, а у подне подиже се на бедеме града православни крст и двоглави орао рускога императора.

Никопољ паде и за час пружа се изпод њега мост, преко кога грне нова војска из Румуније.

И цар и велики књаз хите пут Никопоља. Код Ермене срете их Криденер III. „Никопољ је пред стопама Вашег Величанства“, рече генерал. „Хвала старче“, одговори он. „Јеси-ли много људих изгубио?“ „Јесам господару, али другчије није могло ни бити“. —

„Покупите рањене да се његују. — Покопајте мртве и помолите се за њих Богу, а одликујте најхрабрије“ рече цар, и пружи Криденеру Георгевски крст III. реда.

У Никопољу броје се и прегледају трофеји, а заробљени Турци већ се прате на мост, да се воде на леву брјег Дунава. Заробљеника има до 7.000 самога низама, остало је башибозук. Дошав на мост Турци тек на силу пређоше на румуњски брјег.

Цар прегледава лазарете : приступа рањеницима и храбри свакога појединца , некому даје георгеvски крст , некому заповједи дати дукат , или каков други дар. Остављајућ лазарет рече : „Ваше ране свједоче , да сте одржали рјеч , коју ми дасте у Кишењеvу. Онај , за кога сте пролили Вашу јуначку крв , неће Вам бити неблагодаран.“

Ту се показа Александер у свој својој величини , дапаче у свом величанству ! Па ако људи , који ништа незнаду — дакле ни руских одношаја , а камо-ли позив руског цара и његов положај своме народу — и вичу о руском абсоlutизму , ми у њему невидимо ни бједе ни невоље за народ. А како ћемо да и видимо , кад се сужанство , робство , невоља и жалост налазе само онђе , гђе пландује анархија : тамо гђе државна власт нема свога авторитета , гђе се о свачем виче а пишта ради. Но ту гђе је владоц Помазаник Божији , који је свезао своју судбину , судбином свога народа , па ствара вјечиту правду и бди над њом , ту је тек права слобода , а то је у Русији гђе је државна идеја највећа светиња и за цара и за његове држављане ! —

Горњи-Студен 26. августа 1877.

IV.

„Што се бјели у гори зеленој:
 „Ил су сњези ил су лабудови?
 „Да су сњези већ би окопњели,
 „Лабудови — већ би одметили.“

То су шатори царске војске покривени јутарњом маглом, то су гробови, гђе је сахрањено господство калифа још онога хисторичнога дана, кад-но је с висине златоглавога Кремља заграмно царев глас: „Ако висока Порта незадовољи захтјеву мога кабинета, онда ће Русија радити самостално!“

У малом мјестанцу Горњем Студену находи се царев стан, сав велики штаб, царев конвој, XI. кор књаза Шаховског састојећи се из 11 дивизије (Краповицки) и 32. (Аллер) и IV. стрјелачке бригаде графа Добровољскога, који умре после јуначком смрти у Шипки. Поред пута на неизмјерној равници бјеше разапет шатор цара

Александра. Над њим на високу стожеру вија се велики свилени барјак; на једној страни заставе насликан царски двоглав: једном канџом ухватио муње, а у другој држи указе, рекао би да их разноси на све стране. На другој страни барјака слика св. Ђорђа Велико-мученика-побједоносца. Пред врати шатора промећу се Черкез тресући охоло с рукавима свога богатог ођела. Неколико корачаји од шатора сједи цар главом у бјелу, као сњег руху, без икакве одлике на са свим простој клуши. И прекрстив троме руке дубоко се замислио: из његова бљедога лица, из његових орлових очију просијева кано питање: „хоће-ли се остварити сан дома Романова?“ Хаје и нехаје, што се ради близо њега, јер из далека види се дим и прашина. То је војска, која се креће пут Трнове, а сад ваља да прође мимо његова шатора.

Војска приближив се на један километар, поче се стављати у ред, јер види да ће пролазити поред цара. — Он погледа једног Черкеза не рекав му ни рјечи, а овај, који већ из очију разабире цареву жељу, бацив се на коња, одлети стрјеловито пред војску и рече заповједнику: „цар заповједа да војска пролази изпред њега без параде.“

Најпре дође предња стража од 100 Козака, сваки носи пред собом ухваћена о боку ловца,

који се левом руком објесно Козаку о врат, а десном држи пушку. Предња стража дошав пред цара, узе јахати на попрјечац тако, да коњи сагнуше главе, а војници гледаху цару весело у лице. Предњих десетак Козака пјеваху полугласно своје чарне думке.

Цар их гледа машући главом, а кад им одправи пољубац десницом, заори се „ура“; коњи скочише у дивљој кариери, чини ти се, да је јато птица поплашено хитцем из пушке, и за час обави их прашина. Призор ми се учини као да по ваздуху плива жарка лава: тако сјеваху искре из копита кроз густу прашину.

Сада долази војска; пред сваким пуком музика и пјевачи, који пјеваху пјесму сљедећег садржаја: „Као велика лађа, кад се с бродарнице спусти уз грмљевину бубњева и топова, тако си и Ти, о Русијо из мрака запливала у срдце свјета. О не! Ти си као планина израсла на чудо свемира, у којој цвати вита палма благога југа и дрема плачљиви смрч леденог сјевера. Ти си колос, кога није основ ни челик ни руда, него љубав и вјерност. И ако буде воља судбине, да се срушиш и Ти, онда ће под Твојим развалинама бити затрпани сви Твоји непријатељи; о Теби бар спомен и развалина, а о њима — ни гласа ни трага.“

Војска пролазаше цјело јутро, а цар сеђаше

замишљен на свом мјесту; само кад кад тргне га као иза сна громогласно „ура“ пролазећих чета.

Мину војска и настаде подне. Од шатора великог књаза изиђе знак: сва се војска стави у ред, клече на кољена и моли се Богу. Ту начелник кора у среди свога штаба чита уердно „Царе небесни“ и молитву господњу (Отче чаш) као и свећеник пука или богобојазљиви калуђер „Црвеног Крста.“

Начелници одјела строго пазе на то, да се иновјерци моле Богу по своме „обреду“; и јао си га и католичкомун свећенику и евангелскомун пастору, на и мули (ходжи), које су особито у части, ако би пропустили молити се Богу.

Ту сам имао прилике опазити, да су покрштењаци у руској војсци, који се на хиљаде броје и рекрутирају из ислама, католицизма и протестантизма, најпобожнији. Сваки руски војник почињући од „синова Николаја Павловића“ до последњег возара има на голу тјелу о врату двоструки крст, који га чува од непријатељског зрна и сабље као громовод зграду од огња. Несачува-ли га од смрти и ране крст, то је тек онда за Руса и срећа и слава, јер за њега нема већег задовољства него пролити крв за цара, за крст и за отачбину. Он је по свом мњењу свакако сретан: јер прво ако остане сакат, за њега ће

скрбити отац-цар, ако ли пак умре, њему је већ уготовљено царство небесно, а ако добије још и крст Св. Ђорђа, те се тај уз грмљевиву бубњева и уз пјесму „вѣчная память“ закопа с њиме, онда тога чекају анђели са својим трубљама у рају назначујући му најодличније мјесто. кому савиди сваки, који остане жив на земљи.

Вјерско чувство и степен његова развитка играло је увјек велику улогу у животу народа. Индолентна и развратна хрпа није никад ништа постигла, осим кад је приклонила свој сужањски врат под сјекиру туђина, дочим су народи, који војеваху за вољу својих богова, освојавали свјет. Узвишено вјерозаконско чувство велик је чинбевник у руској војсци; осим руске има га само још нешто и у пруској; код Латина је то чувство већ изумрло, оно им баш и не треба јер они се крећу у рат с папним благословом.

Ако се у табору или близо њега находи цар или ма који члан царске куће, онда се војници вјежбају по обичном и то: „да се неби уморили“ од превеликог напрезања. Али за то се онда игра, пјева и једе и пије на рачун цара и чланова његова дома. У табору недогоди се ништа, о чем они неби узнали, а ако је иста ствар веће важности, дочује је и цар и велики књаз Николај Николајевић.

Обште је познато, да је цар Александер после смрти свога првепца наследника Цезаревића Николаја Александровића постао тужан и меланхоличан. Он је по цјеле дане и ноћи сједио плачући на његову саркофагу. Но залазећи често међу ратоборне синове Урара и Кавказа, те гледајући њихове грозне игре, он се је излечио од своје нервозности и меланхолије, и постао је са свим здрав човјек, који, ако га не сруши терет круне може живјети још много година.

Повратимо се опет у руски табор.

Превалило подне. Новаци изведени на поље вјежбају се с оним старим војницима, који морају муштрати за казан. Међутим војници, слободни од муштре ходају тамо амо по табору, збивају шалу и проводе игре. Пред једном хрпом, обилазећи табор стао цар па гледа, што се ту ради. Ту се туче у решето (зурну), а Черкези тргли своје убојите ноже те играју игру, која наличи на „ланциер“, сјевајући један другому ножем изпред очијух. Сваки покрет, сваки хитац и ударац тако је опасан, да ти се чини да ће их за минуто лећи половина мртвих. Но они одбијајући вјешто ударце окрећу се као на ражњу, а зурна се тресе све већма и већма. „Што је то?“ повикине зачуђени цар.

„Лезгинка, велики господару,“ одговори му

неки Черкез. „Та је игра опасна, ја је забрањујем.“ Све замукне, сви се примире.

Смртоносни ножи положи се у корице, звуци зурне умукну: све стоји као укопано чекајући царева налога. „Ја ту игру забрањујем,“ продужи цар, „но тко зна да игра на тамбуру или на виолину?“ Частници му одмах покажу и представе боље играче.

Тада цар сам заповједи да играчи играју нешто попут кола и опет се окрене на коју другу страну.

Чим отиде он, замукне виолина и престане игра, а Черкези донесу неколико великих дасака, те их ставе перпендикуларно једну поред друге. Уз саму даску стане један из њих наслонив се леђима на њу: разшири руке и прсте као да је разапет на крсту. Остали Черкези, до сто људи, тргну своје ножеве, и већ звижди по безбјутном зраку смртоносно оружје за 20 корачаји мете. Први бацив нож забоде га као руком изнад чела уз даску стојећег Черкеза, који мирно као јагње гледа смрти у очи, која га може стићи у часу, само ако нож полети за длаку наопако. Но тога се он небоји. Други стане на мјесто и забоде му нож непосредно крај десног уха, трећи крај љевога итд. Лети нож за ножем, а сваки, који удара, каже напред своје мјесто, куда циља. За неколико минута стоји Черкез

сав обложен ножевима. Ни један га није ранио, нити му је заштиную одјећу.

Ето опет цара. Черкези се збуне, но тим журније продужују своју игру да би је свршили, док им се незабрани.

„Што је то опет? запита он пратећи очима звиждеће ножеве и гледајући зачуђен уз даску разапета можда баш свога љубимца.

„Одмах да сте престали,“ повикне цар, ни та ми се игра недопада.“ „Већ је готова, Ваше Императорско Величанство“, рече један од задње двојице. И у тај мах добаце разапетому своје ножеве, један у десну, а други у љеву руку тако вјешто да тај ухвати ножеве у руке, и полети међу хитаче, који га дочекају са „ура“. Међу њима стоји зачуђен цар незнајући или да се више диви вјештини оних, који бацаху ножеве или срдчаности онога, који је за луду игру изложио живот. Но он као да већ зна своје људе, те сад с неким задовољством гледа на даски нацртану фигуру од ножева.

Цар, да би их одвратио од толи вратоломне игре, опет бодри играче и сам пружи једному виолину у руке, па се онда уклони у шатор, ваља да саслуша кога, или је добио важан брзојав из Шипке или из Кавказа.

На један пут цикне сад једна, сад друга пушка и тако даље. Цар сам изиђе, да се увјери,

што је то. Черкези онет наставили своје игре само још опасније него-ли прве. Ту се окреће ред Черкеза тако брзо и хитро један за другим да им се једва разликују лица од затиока. Сваки држи у десној руци дрвену дашчицу, те је подигао у вишак. Други ред попадао на земљу и стреља из пушака у даске. Ако који непогоди у средину даске, постане обштим руглом. Један палац само ниже од руке онога, који држи даску, ето несреће. Но код њих иде тако увјек само за малу стварцу; баш се у томе и показује вјештина и смјелост.

Кад се сврши та игра, започме се друга, што даља то и опаснија. До сто Черкеза ухватило се рукама о бок и окрећу се један за другим. А проти њима стоје стрјелци пуцајући им или између ногу изпод кољена или поред бока. Човјек се укочи од ужаса гледајући што се ту ради.

Цар изиђе, те ће погледава играче упитати стрјелце озбиљним гласом: „Чујете-ли ћецо, јесу-ли те Берданке напуњене оловом или Ви пуцате празним набојима?“ „Ех велики господару, кад неби биле пушке набјене, онда би цјела игра била безсмислица.

„А ипак да се догоди несрећа?“ запита цар смијешећи се. „Да-да-да се догоди, — али неће. Па да се и догоди, што би било несамом на чудо

свој војсци, него и на срамоту цјелому конвоју, онда би ми дотичнога однијели у лазарет, а Ваше Царско Величанство изволило би милостиво посјетити истога, и никому ништа.“ „Ех никому ништа“, рекне цар. „а да умре?“

„У нашега цара има сто милиона људи, што је за једнога човјека! Да сви изгинемо, онда се поручи на Кавказ; по нашим аулама има доста младића, сваки би се као и ми држао за сретна да служи у цареву конвоју.“

Цар их погледа, махне руком и отиде с разумљивим задовољством и поносом.

На тај начин привикну се самодржац мало по мало на њихове вратоломије тако, те сада мирно гледа на све оно, што се ради око њега. Ништа друго, ван ове игре и сурови живот војника изљјечило је цара од његове тежке болести — туге.

Игре, које изводе Козаци и Черкези на коњу, биле су му — дакако већ прије познате. Оне су важан дио руске кавалеријске тактике и зову се „дџигитовка“ (коњаничке вратоломије).

Тко је видио на коњу човјека у љену ођеду с траци и с чаком, који, засукав бркове, држи у руци сабљу или копље, или има на глави шљем, — тај је видио само човјека „кога носи коњ.“ Да разликују једне од других, они се зову по западним странама: хусари, улани или дра-

гони. Ти људи код великих, „цивилованих“ народа носе помпезно име „коњаника“, јер они умију да окрену коња на коју хоћеш страну, могу, држећи узду у руци, и јездити, к'о Козак а да — непадно. Али код „сурових Москова“ коњаник је са свим нешто друго. Што је пак коњаник царева конвоја, то зна само онај, тко га је видио.

Кад је аустриски цар Франц-Јосеф у пратњи графа Андрашија, Николе Пејачевића и много других својих кавалира путовао у Св. Петроград, бјеше му представљено неколико хиљада таквих људих. Они се продуцираху пред високим гостом, који се је као и сва његова пратња чудило, гледајући руске джигите. „Та ми смо у циркусу“, повика неки аустриски кавалир. „У каквом циркусу“? одговори један мађарски граф „зар умјетник циркуса може да се продуцира у том, што раде ови коњаници“. Тко тога својим очима невиди, тај не може ни вјеровати.

Није то сав, кад у равнина Горњег Студена видиш пред собом више хиљада коњаника у богату кавказком ођелу, сви оковани од главе до пете у челик. Неколико њих сједну на своје врлоноге коње представљајући сад возара сад професора, који путује с ученом цјељу које-куда, тако живо и вјерно, како само може бити. Глумљени професор држећи се за гриву, разши-

рив ноге каса на подумртву коњу, боље га неби нарисао ни један сатирични лист. Ту се Черкези у присуству официра ругају и новацима, укочив се на коњима као да су на њима замрзли. Сад се чује глас; „Где, како јаше Козак царева конвоја.“ Коњ се на један мах устубочи охоло, почме копати земљу копитом, и хрже и вршти као да се помамио.

Коњи се дигну на предње ноге и залете се као муње, а за њима хрти и огари. Залуду, достићи их немогу. За неколико минута ето опет коњаника у пуној кариери. Коњ лети као птица, чинити се, да ће се све разпрштати у прах. Коњаник се баца уздуж коња као да је привезан. На један пут ето га у седлу, а коњ трчи к'о и прије. Но док коњ учини два скока, Черкез се баца подањ, објеси се ногама о седло и метне главу међу предње ноге коња. Након неколико минута ето га опет на седлу. На једанпут реко би, да паде на земљу, ал ето ти га, гђе се превија изпод коња. За по часа он ће се окренути око коња по више пута попут витла, и то се тако брзо, да се гледаоцу засјене очи. Међутим коњи трче у великом кругу један за другим, а коњаници скочив на седло, поскакују сад на десној, сад на левој нози стрјељајући из пушака.

У свршетку „джигитовке“ стане Черкез главом на седло а ногама у вис стојећи као свјећа

на коњу, кога је већ пробио зној; давши се још неколико секунда носити у тој позитури, на један пут скочи на земљу, коњ стане поред њега као укопан и опет бије копитом и хрже, док му његов господар нешапне нешто тајанствено, те се умири.

Умукоше и пјесме и свирке, а над табором спушта се вечерњи сутон. Још се виде гђе-гђе по врховима гора лучи сунца. Небо разастрло свој златни покров чинити се, да ће планути изнад земље. Свуда је ведро и јасно, само на истоку изнад Црног Мора витлају се мутни облаци скупљајућ се у хрпу, а од истока плива полумјесец блед и невесео трептећи као да ће да падне у Црно Море.

По табору тишина, само се у велике хрпе, скупили војници око царева шотора гледајући на полумјесец и на облак, који му се све већма и већма приближује. На један пут као гладан лав зину тоња и прождре полумјесец, а у табору заори се громогласно „ура“ уз пљескање руку. Цар и његов штаб гледају призор и радост, која обасјава лице свакога појединца. У том небесном појаву, који у осталом није никаква редкост, виђоше војници добар знамен, па би рекао, да и на лицу свакога аристократа можеш читати мисао: „кад дјелимо с нашим народом

трудова рата, зашто да недјелимо и народне предсуде и његово сујевјерје“.

Изпред царева шатора даде се знак: сва војска ступи за пет минута под оружје. Ово њега поставило се кругом осамнаест пуковнијских музика са 452 пјевача. Заори се по табору „тревога,“ војска стоји мирно, немиче се нитко. Умуче наскуп; завлада мртва тишина.

На један пут заигра гласба уз пјевање пјевачкога збора народну химну „Боже царја храни.“ Војска сва као на нит пресентира оружје. Цар и његов штаб открили главе склонув их смјерно на груди. Разљежу се гласи пјесме и гласбе, а у зраку блиска оружје. Призор диван, призор величанствен!

Сврши се народна химна; војска положи брзо оружје „к ноzi“. Започе вечерња молитва. Цар, штаб, сва војска, па и сами коњи падоше на кољена. Барјактари сагнуше до земље барјаке и орлове, само свећеници дигоше у вис златне крстове, који као огањ синуше пркосно против бледому полумјесецу, који се још и сад бори с облацима, што га хоће да прогутају.

Пјевачи пјевају молитву уз арију тако тужномеланхоличну, да у сваком звуку онајаш чувство чисто руске побожности; она гласи овако:

Молитва.

„О Боже, Ти, који тресеш морском пучином и врховима непроходних гора, пошаљи с висине небеса благодат христољубивој православној земљи руској, која дан и ноћ слави Твоје свето име. Подај здравље и дуг живот нашему цару, који скупа с нами подиже к небу свој скромни поглед. Дај му мудрост Саломонову и силу Давидову. Олакшај му терет круне; украси је још већма алем-камењем земаљске славе. Благослови Твоје крстјанско-православно оружје, које ниче из грудих Урала, да кроти, да умирава насиднике, да трга робске ланце, којих се грози човјечански род. Пошаљи с небеса благослов на наше кржаве заставе, које у Твоје име носе неброј бојева написаних златним словима. Нека их пред нама као и досад вије Св. Георгије великомученик-побједоносац носећи их од побједе до побједе кроз уништене певјерничке редове; нека у њима светли велеум Петра као предходница звјезда пред полумјесецом. Збуни многобројне наше душмане, смути им језик, лиши их разума, да пред нама приклоне своје пркосне главе, да их научимо по Христову обреду штовати Твоје свето име. Разшири, о Боже, међе неизмјернога царства, у коме само у Твоју славу струји Дон, Волга и стотина других рјека, вијући се као

сребрне стрјеке на антерији; у ком се подижу до облака у Твоју славу Урал, Алтај и Кавказ. Разшири их од југа до сјевера, од истока до запада дотле: докле једро носи лађу, докле Козак допре својим крилоногим коњем и оро својим крилима посећи у крвавим канджама муње и громове за оне, који пркосе Теби, а палму мира за оне, који љубе Тебе и шућу Твоје свето име. Амин.“

Преста молитва чињаше ми се, да гласи врве у небо. Игра се мирозов, а новаци у хрпама прате музику и пјеваче тискајући и гурајући један другог, као кад се заљуљају морски валови.

По табору врви шум и вика, која трајаше дуље једнога сата. Кад се пјевачи поврате својим пуковима, опет се све утиша. Само видиш још будне страже, а у даљини пикете, гђе Козак наслонив се на држаљицу свога копља дубоко замишљен, баца сад десно сад лево своје орлове очи; да га запиташ; „на што мислиш, о Козаче?“ он би ти одговорио: „на Георгевски крст“.

Брестовац 30 Августа 1877.

V.

Како гођ на брјеговима Јантре тако и на Црном-Лому скупише се небројене чете. Ту је XII. (Вановски) и XIII. кор (Хан) под врховним заповједничством насљедника Цесаревића Александра Александровића. У његову су штабу велики књаз Владимир и Сергеј, војвода Лајхтенбержки књаз Романовски, трећи син љубиме ћерке цара Николаја Павловића.

Док Турци мјењају своје војсковође, те сад једну сад другу потурицу наименују за маршала, које окружени небројем жидова хвале се туркољубивом западу и своме харему да још нису похватани; да оружје које им је подарено Енглезима још нису одиравили у царске арсенале у Москву. — Руси прелазе и Лом тискајући их сваким даном све дубље и дубље међу четвероугољник дунавских тврђава. Турци се међутим свете с тим, што разносе лажне гла-

сове о бојевима којих нигда није ни било. Војене операције стајаху тако, да су Турци требали само довабити Москове у свој стан, опити их опшумом па све до једнога потући; онда ни мени неби било потребито путовати у Брестовац — главни стан Цесаревићева штаба.

Војска Цесаревића састојаше се само из Малоруса; међу њима много Кијевљана, ту нађох много јункера, који је са мном за једном клупом учио земљопис, а сад је већ накићен не само еполетама него многи носи и вјенац велике академије на груди.

И ту као и у стану цареву иде све нормално, једино што се штаб наследников састоји само из Руса. И ту се вјежба, игра и пјева као и тамо. Около мале незнатне кућице, у којој станова Цесаревић, засјели Козаци и играју се с припитомљеним орлом, кога прије неко вријеме донесе неки Бугарин понудив га на „дар“ великом књазу — за неколико империала. Оро привићну се свом господару тако, да чим га види, лети предањ тресући крилима. Крене ли насљедник на рекогносцирање, онда лети за њим и оро те се њим опет врати.

С овим царем птица могли су се играти само Козаци, а свакога другога ударио би с крилима или би му скочио у очи.

Насљедник се шеће по табору одјевен као Косак у пратњи Вановскога или кога вишега генерала, разговарајућ се најљубезније како с нижијим частници тако и с простим војницима. Кад би у табор дошао туђи човјек, новаци ће упрјети прстом у насљедника пак му рећи: Гле, гле, то је он — наш љубљени — наш будући цар — наш Цесаревић — правда што молодець“ (истина да је јунак). Частници су се с почетка трудили, да одвикну новаци од тога: да их науче некој етикети, јер су се бојали, да се то великом књазу недопада — но залуду. Вановски приобшти то једноћ насљеднику, а он се насмјеши и заповједи да се они, који су прекорачили правила западне етикете, богато награде.

Једно после подне сакупе се Козаци у круг те играју; насљедник дође међу њих. Неки новак сједе баш преда-њ и започе уз виолину пјевати: „Еј за гајем, гајем, за зеленим гајем, тамо је орала дјевојчица на црних волићи. Орала и немогла управљати с плугом, те замолила Козака да јој поможе орати. Козак оре дуго, дуго, а кад се је наорао, пусти волове на пашу, а сам сно под дрво и гуди на виолини. Козак гуди а дјевојка сједи крај њега и слуша пјесму“.

„Даље, даље!“ прихвати велики књаз. „Нема

више текста Ваше Императорско Височество.“ Цесаревић се насмјени и отиде којој другој гурпи да види шта се ради тамо.

За оно врјеме било је само малога чаркања међу предњим стражама; велики књажеви излажаху сваки дан на извиђање, гђе бјеху изложени свакој опасности. Ту виђох Сергеја војводу Лајхтенбержкога књаза Романовскога. Тај унук Николаја Павловића бјеше најљепши човек, кога сам у мом животу видио. О јуначкој смрти тога младића дочух после од очевидца следеће: Младић бијаше капетан и пође под начелничством свога четника на рекогносцирање пут Јован-Чифлика. Са својих сто Козака нападну они на један турски табор. „Молим Ваше Царско Височество да се изволите уклонити, непријатељ пуца врло жестоко,“ рекне му начелник. „Каково то мњење имате Ви о мени? Зар сам ја менонит? Та ја сам пошао добровољно у рат, или да погинем или да добијем Георгјев крст“, одврати љутио младић. „Но мени је жао за Ваш драгоцен живот; помислите, која одговорност лежи на мојој савјести, пођите натраг“, одврати му четник.

„Гђе се тиче части Русије, ту несмје ни прости сељанин тргнути натраг, а кад Ви хоћете, да сваки врши своју дужност, зашто онда мени прјечите вршити моју? напред у име Божје!“

У тај мах удари га душманско зрно међу очи: велики војвода паде под коња. У оном часу није било више до боја, него само да се спаси мртво тјело јунака: да га барбари неби наказили и осрамотили.

У војсци завлада велика жалост: немогаше се описати туга чланова цареве куће, а особито оних војника, који су увјек били око младога нећака свога цара, те су лично познавали његова узвишена својства.

Смрт његова дирну сву Русију, по чланови дома Романова могаше с поносом рећи свому народу: „Где, за част Русије гинемо и ми.“

Тјело се накити георжевским крстом и одправи с највећом светчаношћу у Св. Петроград, да се похрани у гробници праотаца.

Душа свих операција Цесаревићеве војске бијаше генерал Вановски, веома симпатичан и љеп човјек, једва да је навршио 40 година. Он је академик; њега држе поред генерала Гурчина за најгенијалнијег војсковођу. Цар знајући његове врлине и наименовао га савјетником својих синова. Он је подпуно оправдао цареву повјерење, јер је сјајно извео дефензивну задаћу војске на Лому, сузбив крваво и Мехмед-Алију и Сулејмана, кога су у Бечу и Пешти били већ наименовали за „гувернатора“ Црне Горе. Сулејман-пашу разбио је код Мечке —

од главе до ноге. Толико о десној руци Цесаревића.

Нека нам сад буде допуштено рећи коју и оној високој особи, којој ће (ако буде по реду умирати) судбина уручити пети дио свемира, да управља с њиме.

Александер Александровић Цесаревић стаса је висока, једар и здрав као див. На коњу је величанствен, јаше као Козак — наравно и охолo. Цесаревић има стенторски глас, високо чело, из кога просјева необични велеум и проницателност духа, из његових обрва види се мужеска енергија и челичност значаја.

Док је био само великим књазом, живио је скромно. Но кад је царским указом после смрти старијег брата Николаја Александровића наименован Цесаревићем, одтада је постао мајком и отцем престога пука. Он мрзи етикетну укоченост, којекакве непотребите наките и презире у души паразите и улизице. Говори све западне језике добро, али ћеш га рeдко чути, да говори другачије ван језиком свога народа, кому ће владати. Тко незна руски, тога Цесаревић непушта ни преда се.

Цесаревић је у разговору јако умјерен и достојан; прама слабу добар и готов свагђе помоћи, али великашу већ с једним погледом свова соколова ока даде опазити, да је он после

цара највећа особа у Русији. За живу главу петри он ни удварања ни ласкања, ма било од кога му драго.

У Аничкову дворцу, кога он обитава, несмје се иначе говорити него руски. Његови побочници, тајници и слуге не само да су Руси, него морају имати и руска имена. Ради тога веле да је и одстранио генерала Хана: „Ти си слаб, болежљив, иди у име Божје кући,“ рече му једном Цесаревић, а на мјесто њега наименује књаза Дондуков-Корсакова за начелника XIII. кора, потомка једне калмикске, султанске породице, веома богата, достојна и храбра човјека.

Кад Цесаревићу кажу да се је провезао сад овај, сад онај придворни кавелир на четири коња у разкошним каруцама, знао би рећи: „Добро, добро, нека се возају док могу, само се је бојати, да ће доћи врјеме, кад ће се њих осморица возити само на једном — и то врло мршавом коњу.“

Цесаревић се сам вози на два коња и често управља уздом тако вјешто, да се на Невском Проспекту чуди сваки гледалац.

Цесаревић је човјек запосјат, по ипак реалист. Његови планови пресижу далеко идеје и Петра и Катарине и Николаја. Хвале га као класично и реално изображена човјека и као вјешта инжињира. Има дар говора с којим доводи

у ватру све оне, који га окружују. Проницатељног духа он завири у срдце свакога човјека. Нељуби околишања. Код њега нема него „да“ и „не“ сваки може, па и мора да му разложи своје мњење. За његовим столом у Св. Петрограду као и утабору сједе увјек многобројни гости; нема частника, који се обратио на њега, а да му није новчано помогао или учинио коју другу милост.

Руси полажу у-њ велике наде. „Што је год иностранога у Русији, све је зло и наопако,“ тврде московски Руси, а Цесаревић није другога мњења, па су за то стално увјерени, да је он с Иваном Аксаковым најважнији потицатељ овога рата; о том нетреба ни говорити.

О њем се прича у војски и у народу много анекдота. Није нам до њих. Ми ћемо саобштити један истинити догађај, који се је десио 1873. године у Динабургу. Велики књаз Цесаревић путује у Пољску да огледа војску; вратив се на траг позове начелника динубуржске жељезничке стације да га упита, како иде промет и трговина по тој прузи и т. д. Кад тамо сироти начелник незна ни запети по руски. „Колики си нарастао, а не знаш рускога језика, небојиш-ли се Бога?“ вишене насљедник. „Тко те је наименовао за начелника?“ упита он даље Фридрих-Вилхем-Готлиба Крајц-Швернот-Ниргендсхаусенскога.

Господин управитељ Н. Н., одговори Њемац.

„Добро, добро, ја Твога господина управитеља одуштам скупа с Тобом из службе данашњим даном; кад научиш добро, али добро руски језик, онда ћу Те наименовати за инспектора, а њега за министра — нигда!“

Велики књаз замоли господина управитеља брзојавом да га изволи дочекати при његову долазку. Речено и учињено. Управитељ дође и дочека наследника, а овај му објави, што је одлучио. „Али Ваше Императорско Височество . . .“ замуца господин равнатељ.

Немојте говорити. Будите задовољни с пензијом, ако Вам је потребна.“

Екс-начелник прими одпуст с резигнацијом; отиде у Москву, упозна се тамо у више кућа, узме учитеља, те почме учити дан и ноћ руски језик и руску књижевност.

Након године дана ето ти Њемца гологлава пред великог књаза: поздравив га чистим руским језиком, преда му прошњу. Велики књаз сјети се одмах, Фридриха и даде после налог професорима, да га строго изпитају и да му за осам дана поднесу извјешће. Њемац положи испит врло добро, а Цесаревић позове га к себи, пружи му руку, и рекне: „Честитам господине управитељу! Ти добиваш мјесто, али имаш за 24 сата да дигнеш из службе све оне, који незнаду руског језика, и да их опет намјестиш чим га науче!“

Њемац отиде и изпуни строго дану му заповјед. Овај и много других случаја принуди сав дипломатски кор, да што прије научи руски језик, јер будући император Русије неће да зна другога језика, осим онога, којим говори он и његов народ.

Да је Цесаревић противник Њемаца то није истина; то је проста измишљотина Француза, којом се тјеше стара ђеца у Паризу. Високи положај Цесаревића присиљује га да се узвиси изнад сваке народности, изнад сваке страначке страсти. Он је пре свега принц и Рус, а то ваља и мора да буде, њему је свето благостање Русије и достојност њезина имена као државе. Искрен родољуб, увиђаган државник и генијалан војсковођа он као и сваки разуман човјек мрзи сваку државну форму, осим оне, која чини сретан, силан и слободан његов народ. — Та се државна форма зове „руска.“ Да се неби тко од ње уплашио, ми је не назвасмо по имену, него се латисмо овог згодног еуфемизма.

Бјела 10. Септембра 1877.

VI.

Бити у Бугарској, а невиђети Трнове, то је исто, што бити у Италији, а невиђети Рима, премда Трнова није Рим, а Бугари су још мање Италијани. Кренем се уз леви брјег Јантре у пратњи Козака, младића од 22 године. То је био чудноват човјек. У његовом исполинском тјелу чињаше ми се да бијаше и ђаво и анђео. Хват висок сјеђаше на бјелом коњу поносно као цар. Његово бљедо лице и меланхоличне очи показиваху да је идеалист. Дуга коса, плава као у свакога Козака, стоји му јако љепо, а његова шапка бијаше као сливена изнад ведрог чела.

Он бијаше „изасланик“, кому се повјерава сад незнатна, сад важна мисија. Данас сам му ја предан да ме прати: но то је за-њ споредна циљ. Он путује само уза ме да се увјери, каква је сигурност у табору, да-ли страже или начелници одјелних чета питају сваки пут за леги-

тимацију путујуће људе, има ли на путу заостајица и т. д.

Чим изиђосмо из табора, упознадох се ближе с Козаком и увјерих се да имам пред собом јако интеллигентна човјека, којему бијаху познате и наше околности тако, да се зачудих.

„Од куда Ви то знате Олег Павловић“, запитам га ја, пошто се неко време разговарасмо о Славенству у обште.

„Та у нас се држе јавна популарна и научна читања о Славенима: наш штаб зна сву земљу, а незнати Славена би била срамота. Ми знамо, како тко мисли код Вас,“ одговори ми он с неким поносом — „та ја сам свршио војену гимназију.“

У то нас сустигну 20—30 драгона. „Легитимацију господо!“ повика неки млади частник Ми показасмо наша писма, частник се подписа и драгони одлетише уз Јантру као птице.

„Тај г. частник као да Вас познаје?“ упитам ја мога Козака. „Како да не познаје? Али легитимацију он мора свакако тражити; јер то је пропис. Ако је незаште, онда га јавим. Јер мјесто Козака на бјелу коњу и мирна човјека-дописника могу се ушуљати два турска шпиона“, продужи младић озбиљним гласом.

„Што би се догодило частнику, који би нас

пропустио незапитав нас за легитимацију?“ упитам ја наивно.

„Ваљда му велики књаз неби подарио Георгева крста, него би га дао стрјељати; али Ви видите, какви су наши частници.“

„Зар је то тако строго?“ упаднем му ја зачуђен у рјеч.

„Зар је то строго, смрт за немарност у служби пред непријатељем? Али тога нема у нашој војсци“. доврши младић неким поносом.

„Били Ви то кроз прсте гледали, да се случајно који частник заборави,“ упитам га ја повјерљиво.

„Што Ви мислите о руском војнику?“ избечи Козак очи. „А заклетва цару, престолу и отачбини? Ја небих ни сам себе поштедио; јер би ме казнио Бог, што сам заборавио родитељску науку,“ рече Козак.

„Може бити да би цар дотичнога помиловао“, приметим ја.

„То би; само би му рекао; „Иди па се поправи,“ али што то хасни, кад је такав човјек озлоглашен у војсци?“

„Јесу-ли и друге старјешине склоњене да прсте тако као цар?“ —

„Јесу, али само онда, кад би се за дотичног заузео који ходжа, пастор или католички свећеник, Тотлебен или која друга важна особа.

„А за што баш ти људи, зар је то владајући живаљ у војсци?“

„То није! Али наша власт има и морални, а не само материјални основ. Ми се бринемо, да их задобијемо за себе. Ходжа је у стању да се за најмању пажњу покрсти са сто других мухамеданаца. Пастор и католички поп јавно предикује, како је благ наш цар, па се иновјерци жене с руским ђевојкама и ђеца постају Руси. Ми на тај начин имамо већ у Литви, Волхинији и Подолији само Русе. Толебен је бранио храбро Севастопол, — онда кад су наши душмани дошли у Крим да опет отиду.

„А иновјерце милује наш цар још већма него нас кад су вјерни, а кад пређу у православље, онда су по готово уважени и у милости код свију начелника. Њихово је потомство сретно.“

„А што би било војнику који би био непослушан старјешини који би ускочио или би пред непријатељем заспао на стражи; а какови су частници међу собом?“

„Ха, ха, ха! Та тога нема. Који би се показао непослушан, био би изгнан из војске и вјешан. Барјаке Св. Георгија неостављају заклету војници, јер би он тога достигао на свом Зеленку и пробо би га копљем. Руски војник и неможе да заспе, јер он вјечно мисли на Георг-

гевски крст. А на мале ствари наше старјешине и непазе; но кад кога казне, онда је то увјек последњи пут. Што се тиче частника они су међу собом пријатељи, али сваки зна, који је старији у реду, па ма да су једним даном наименовани. Двобоја у нас нема; Цар проклиње двобој. Ако се частник задужи, одправе га на Кавказ или у Туркестан. Тамо мора под надзором инжинира да се учи градити жељезнице, путеве и тврђаве, па нити има времена нити прилике, да више дуга направи, а доондашњи дуг плати мало по мало, па никоју ништа.“

У то нас опет стигне ескадрон хусара, а капетан изтрча пред нас: „легитимацију господо!“ „А камо Вам георжевски крст?“ викне он љутито на Козака. Козак извади крст и натакне га на груди. Уједно предамо му наше путне листове, да их прегледа.

„Да ми крст нескидате; јер ћу јавити Вашем езауду“ (козачки частнички чин што капетан у војсци) рече капетан пружив нам сваком по цигару. Хусар и капетан отрче као вјетар уз Јантру.

„А зар сте Ви георжевски витез Олег Павловић?“ запитам ја зачуђено.

„Хвала Богу“, одговори ми момче малко застиђено.

„Дајте ми причајте, како сте га заслужили,“ замолим ја Козака.

„Козак нигда неприча својих дјела, то није код нас обичај љубезни мој; но ако Вас занима, да чујете, како ме лани хтједоше стрељати у Кишењеву, то ћу Вам причати.“

„Е па добро, дајте да што чујем.“

Мој Козак замислив се мало, поче причати озбиљним гласом своје прикључење.

„Ја сам Донац, спадам XII. коњаничком пуку. Добијем налог да се у четвртак јавим код пука, но ја имам невјесту, а близу њезине куће јест манастир-светиња. Одмах скочим на коња да се опростим с мојом Анушком и да се помолим Богу. Нешто познати ми калуђери, а нешто родитељи моје вјеренице задрже ме код себе: ја закасним за 48 часова. — Кад се јавим мому пуковнику, човјеку строгу, он ме за казан одреди — у возаре. — О! која руга, која срамота бити возар — за Козака! Само да неби дознала моја мати и мој отац — а невјеста! О Боже!.. Ја си хтједох живот узети, но домислих се, да је веће јуначтво трпити неправду него-ли умрјети, приклоних моју бједну главу под јарам горке судбине. Јер молити за опроштај, то је срамота за Козака. Ја се покорих власти; јер сам војник. Дадоше ми у руке канджију, но ја мишљах да је то копље, а моја невоља —

сан. Метнуше ме на неку кљусину, дочим ја свога коња предадох на његу и гледах га сваки дан по три пута. Ја бих истина по налогу пуковника возар — али Козак у души онако исто како га пјева наш незаборавни Лермонтов.

У Бесарабији пролазаше једној војска мога кора, ја виђох најпре Донце на њиховим коњима, а пиз моје лице потекоше грозне сузе. Ја се наслоних на „моју“ канджију гледајући пролазећу војску. У то ће неки стари војник, који је сигурно знао моју несрећу, упрјевши у ме из реда прстом подвикнути смјешљиво: „Еј витеже! зар је то Твоје оружје?“ Мени се смркне пред очима; ухватим канджију и ударим га по ушима, у присутности частника. Његов капетан дозове мога начелника, саобшти му ствар и мене казне са 8 дана страже. Да би бар знао за што сам кажњен, сједнем се на првог ухваћенога коња, потрчим за оним војником да га опалим још који пут, на нека буде што му драго; — већ сам несретан свакако. Дотрчим к њему и опет га ударим. Његов капетан тргне на ме сабљу, ја му је покушах отети из руке. Но војници ме садете и ја, неимајући ни сабље ни копља, немогах ништа учинити него погазих два-три с коњем — бих затворен и стављен под војени суд; већ осми дан предложи Николају Николајевићу да поднесе моју смртну осуду.

Но Царевић мјесто да то учиш, метне је ад акта и позове ме главом на одговорност.

„Што Ти то учини, Козаче?“ запита ме смјешећи се — син цара Николаја Павловића.

„Није мени до смјеха прејасни Царевићу; мени одузеше част, па хоће и живот: јер прво из Козака начинише ме возара, мјесто да као такав паднем пред непријатељем, они хоће да ме стрјељају као — злочинца,“ одговорим ја.

„А тко су ти неправедни људи?“ прихвати велики књаз иронично намигујући на младога Скобелева (II.), који сјеђаше поред њега и смијућ ми се добродушно у лице као да ће рећи: „Небој се Козаче, та велики књаз неби дао једнога циглога Козака за свих 60 дивизија пјешадије.“

Ја изпричам сину Николаја Павловића моју судбину од почетка до свршетка, а он ће опет ироничним гласом: „А камо ти коњ и оружје?“

„Све је ту, но на што ми и једно и друго кад сам у рукама неумоливе правде?“

„Обући се! Оружати се! Сјести на коњу и јавити се код свога пука! С опима, који Тебе туже, ја ћу се већ изравнати. То је Твој смртни приговор, а обрану Твоју задржавам ја за спомен. Изпарај то!“ повика мрко велики књаз пружив ми цјелих 10 табака папира. Ја папир

изпарам на сто комада; још га потапкам ногама, а он ми рече „С Богом.“

Ја се поклоних и благодарих Николају Николајевићу а млади Скобелев пружи му десну руку и рече: „Не! Ваше Императорско Височество, он ће код мене остати!“ „Па добро“ одговори му маршал.

И од тога времена ја сам сад ту, сад тамо, као птица на грани или пчела на цвјету -- изасланик.

„Ех да! Али ја нечух, како добисте Георгевски крст. — То ми причајте!“

Козак погледав ме добродушно, пружи ми чутуру с ракијом: „Да сте здраво“ рекне он, и нехтједе ми ни рјечице рећи о свом јуначству.

Ту дознам случајно од неког младог частника следеће о моме сапутнику.

„Скобелев И. пошаље га пре четири неђеље у табор Цесаревића с писмом, које бијаше јако важно. Пут бјеше опасан јер се по њему клатише чопори башибозука и Черкеза. „Ако сретно прођеш и предаш писмо, замоли у моје име Цесаревића да Ти даде георгеvски крст и „Пошелъ: (да си отишао!“) рекне му генерал. Козак срете на путу четири Черкеза, која гоњаху до 400 Бугара, оружаних мотикама, машљунима и лопатама, да копају код Плевне траншеје.

Он сиђе с коња, лати се пушке и убије

једног од двоје предњих; остала три помислив да ту има множина Козака, почму бјежати без обзира. Он се вине на коња, потрчи на њима. За мало достигне једног и прободе му копљем леђа. Бугари подигну вриску као гуске, а Черкези, који се иначе јако тежко унлаше, мишљаху да за њима трчи дио пук Козака нагну бјежати. Но Козак достигнув их сатјера свакому по три зрна из револвера у затиок. Вратив се чатраг окупи Бугаре канджијом пред собом као джелеп. Будући су коњи убитих Черкеза били одлетели, он заповједи Бугарима, да редом носе мртве Черкезе и дође сретно у стан насљедника Цесаревића, коме већ није било потребито спомињати на устмену и писмену поруку Скобелева II. Мјесто IV. реда, који му је био одређен, добије Козак III. степен. Вановски га више нехтједе од себе пустити, премда је Скобелев II. и писао и молио и поручивао за њега — по све залуду.“

Трећи дан обноћ касно дођемо у Трнову — столицу Асена, тај свети град бугарског народа.

Трнова 25. септембра 1877.

VII.

Трнова је најлепши град у Бугарској, згодно грађен лежи као амфитеатар у преградну котлу. Има до 30.000 становника. Свој источни тип изгубио је још оног часа, кад је кроз његове улице проскакао први Козак. У вароши и околосте не ништа него војска, тако да се становници губе међу разноврстним униформама својих ослободитеља.

Ту су већ били натрпани пуни арсенали оружја, ту пирамида до пирамиде шарпнела, бомба, граната, праха и олова, уз то и множина провианта за војску. На брјеговима околосте града врве такођер војници као мрави, копају траншеје и подижу редуте, Из њих провирују тежки обуховски топови, да их је гроза погледати. Руски знакови свагђе заменили турске; мени се чиниаше, да се находим на брјеговима Куме, Дњепра, Дона или Волге.

У то је време генерал Гурко био већ прешао Хаинбогаз, (издајнички пролаз) тада се

отворише љути бојеви по планинама и с оне стране Балкана. Турке спопаде велики страх. Што су Руси пошли кроз „Издајнички пролаз,“ знаменова код њих већ онда издају и несрећу.

Ходже почеше гатати: за што је Гурко прешао баш оним пролазом, који носи то злокобно име, кад је онуда тако тежко продрјети. Зашто није тај „московски паша“ пошао којим другим кланцем, зар је он морао туда ићи и т. д.

У граду се познадох с једним Бошњаком, кога ухватише Руси при јуришцу на Шипци. Бошњак служио је у низаму као капетан; бјеше родом из Јајца — по имену: Али-Бег Јаворовић. —

„Ма чудно ли Ти босански збориш, тако ти богомоље,“ рече ми „Ак-Турчин“ незнајући ни турског словца.

„Тако ми дина, Ти ниси Франак,“ продужи он. Ја му казах моје име и мјесто мога завичаја, а њега облише сузе. „Та ми смо комшије,“ рече он, продужив даље: „еј давно је већ казано у китабу, да ће доћи од сјевера гвоздени људи, који ће разорити царство нашега падише, јер га је оставио Алах за то, што се много дружи с Франкима који незнаду ни Бога ни вјере,“ — те тежко уздахну.

Ту ја узпах од потурице да је отоманска војска у јако добром стању, али да неће моћи одољети Русима „јер то је воља Алаха, да Ос-

манлије буду казњени за то, што су пали у безвјерје: што се друже с Баурима који нити имаду Бога ни светиње.“

Из Трнове кренем се у Шипку, гђе је непрекидно, цјелога љета трајао бој.

До сад сам само познавао Русе у табору при игри, а сад их виђох опет у ватри.

Људи, ођевени у разноврстна сукна, у касарнама називају се солдатима, а војници су тек онда, кад су у боју. Да је било најбољу западну војску поставити да брани Шипку од Руса, она би је била за једну ноћ изгубила, али је Турци изгубише посље крвава боја. Но у исто доба ваља такођер признати, да нема војске на свјету, која би била у стању нападати онако упорно на руске позиције, као што то чињаху Турци, да опет отму Шипку. Кад је заслуга генијалног Гурка у ономе, што је отео Шипку, онда је сто пута већа заслуга Радецког у томе, што је могао јуначки одољети турске нападаје, који трајаху како већ горе рекох цјелог љета. Бојеви около Плевне и они код Шипке, први, гђе нападаху Руси, други гђе удараху Турци, доказаше бјелодано храброст и Руса и Турака. Повјест једне и друге војске бити ће написана златним словима, а што Турци подлегеше, узрок је, да су њихови непријатељи били ођевени, обувени, добро храњени и њего-

вани у бодести, осим тога што имадоше штаб из младих генијалних генерала, који су прошли своје школе на Кавказу и у Туркестану. Осим тога Руси имаду велику коњицу, која је по свом тактичком изражању била увјек прва на свјету. Али за то Турци имадоше уза се бечкопештанско-жидовске новине.

Руси и Турци одликују се многим једнаким врлинама, рекао би да су браћа, да их недјели вјера и народност; Турчин је као и Рус поштен и добродушан, гостољубив и искрен. Храбар у боју као лав, он је увјек био достојан противник свога силнога непријатеља. Турчин је покоран војник који стрпљиво подноси и глад и невољу, која није ни позната војнику на западу. Све што је злога при Турчину, то је он примио од Грка и Латина; који су му корумпирали сав државни строј, но личност је остала чиста и непокварена. Жестокост и напраситост Турчина извире само из религиозних извора. *)

*) Што су Турци чинили разна звјерства над руским мртвим и рањеним војницима, томе је крив индиректно руски штаб, јер да је овај још с почетка рата почео вјешати паше чим кога добије у руке или да је пустио узду својим Черкезима, Турци би одмах постали питомији и штовали би опредјелења „Црвеног Крста.“ Паше су добро знале, да ће их Руси прамити уљудно, чим им положе оружје

Он је фаталист већ по свом ел-корану. Тај фатализам има своју и добру и злу страну. Зла је страна та : кад Турчину иде зло, он мисли, да је то од Бога : да тако мора бити, па постане равнодушан, бацив се мирно у наручај својевољног „кисмета.“

Руси су народ, кога непознаје запад ; Русија је још и за Њемце и Французе и Енглезе не у многом, него у свему непозната земља.

Руси мало надиче на друга славенска племена, јер они су пуни поноса и слободе, шта више : Рус је властољубив. Способан за изобраажење, он надмашује и физично и душевно војника „цивилизованог“ свјета. Иде-ли Русима зло, они су онда још горопаднији и упорнији, јер мисле, да их Бог изкушава, да види, да-ли су готови учинити све за његову свету вољу. Ову мисао родио је још код Нарве Петар Велики, који рече, кад су војници после изгубљене битке почели роптати : „А зар невидите, да Бог изкушава нас,

али да их је чекала петља, они би се старали да забране свако нарушење међународног права. Но у присутности владоца штаб се немогаше латити за толи драконична средства, а то себи било ни достојно великог руског имена. Зар ради арнаутских пржибаба да се каљају тробојни барјаци Св. Георгија? Европа се и тако боји Русије, а да руска војска учини још и то, онда би се кукало и јаукало још један пут толико и латало на рачун Русије.

али ми му покажимо, да смо достојни његове милости!“ Војници подигну главе и увјере се код Полтаве, гђе потукоше Шведе, да је тако. Тим су се умјели користити сви руски генерали; Скобелев II. не једанпут употреби ту фразу својој дивизији пред Шлевном, коју је он тринаест пута вео на јуриш.

Ухођење и извиђање је код Руса тако устројено, да непријатељ нема мира ни обноћ ни обдан. И баш онда, кад је највећа непогода и зло време, онда ће обноћ за цјело синнути копља кроз непријатељске редове, а ако непријатељи спавају, то ће их пробудити „ура“ само за то, да заспу — на увјек.

За време обсаде Шлевне догоди се случај кога нити можемо нити смјемо мимоићи, него ће мога забиљежити овде као куриозум. По својој нарави он карактерише не само турску индоленцију него и руско лукавство.

Два официра гренадирског кора пођу са 5 коњаника у рекогносцирање. Киша, вјетар и мењава не даде ни ока отворити. Стража се ипак мораде на сваки начин обићи, да се увјере што раде Турци и да-ли пикети и страже чине своју дужност. Официри зашавши с пута забасају. Козаци који их пратише учине их позорне рекавши им, да неиду у томе правцу јер су тамо Турци. Академичка мудрост нехтеде о томе ништа знати,

него само „впередъ.“ Идући даље увиде огањ : „ах ту смо“ рече један официр. „Јесмо али у турским рукама“ рекоше Козаци. „Немојте тога говорити, то су наши војници“ одговори им официр, у тај мах их заустави турска стража. „Парламентер!“ одговори један из официра; тихо шапнув свом другу и својим пратиоцима, да само муче, а остало је његов посао, јер се нада да ће му помоћи његово лукавство. Међутим сакупе се око њих Турци на хиљаде. „Може-ли се говорити с Вашим пашом“ повикне руски частник једном турском на француском језику. Овај му одговори да је паша цио час далеко, и да га морају пре упитати: „Реците Вашем паши да су дошли к њему парламентери“ рекне даље Рус, и сашав с коња с другаром уђе у турски шатор. Док је један Турчин отишао до паше, они се огрију буду почашћени с кафом, духаном и већ с оним што имадоше Турци. Међу тим долазаху и по два руска војника у шатор да се огрију користив се турским гостољубљем а остала три чуваху коње. Тако оставу Руси код Турака као парламентери док се неповрати вјестник ког бјеху одправили паши.“ Но што им каза он? „Осман-паша зна што Ви хоћете: Ви тражите да ми положимо оружје; у то име он Вас неможе да прими, него је дао налог да Вас уљудно дочекамо и пре зоре изиратимо изван

нашег рејона.“ Руси једва дочекаше те вјести, јер не знадоше што би код паше радили кад немаду ни заставе, ни писма ни никаквих знакова које требају прави парламентиери. После тога подаре Турцима узајамно своје часове обећају њи им, да ће после рата бити добри пријатељи. Руси седнув на своје одморене коње изгубе се у мраку; у зору дођу у свој табор, те тамо причају како су ишли да „парламентирају.“

До сто Черкеза „Кавказке Дивизије“ одправи се на рекогносцирање из Дубника у Телиш, гђе су Турци имали цео парк топова, множину коња и провијанта. Черкези пришуљају се обноћ кроз турске редове, оставив своје коње сакривене у једној долини.

Док су Турци проводили свој „џеф“ с лулом и духаном, Кавказци тргну ножеве, порезу коњима жиле изпод кичица тако, да се више ни један коњ није могао макнути с мјеста. Вратив се отуда, јаве тај догођај генералу Гурку, који се још обноћ крене у три колоне, да нападне Турке. У 4 часа с јутра отворе Руси огањ, Турци се ставе на обрану, али јао — од турских коња мало који може да се крене с мјеста.

Бој је ипак трајао неколико часова, и на посљедак сврши се с тим, да је до 8000 Турака положило оружје; онда је већ била рјешена судбина Плевне, па и изход самог рата. Овако-

вих и сличних случајева било је сваки, дан па се није чудити, ако су на посљедак руски јункери почели јављати својим родитељима оваким тоном: „*Од јучер није изгорјела ни једна турска лађа, од синоћ нисмо ухватили ни једнога турског возарског парка; само је данас пала Плевна, али за Балканом имаду Турци још неколико хиљада војника, који још нису похватани: ради тога није могуће склопити мира.*“

У осталом ваља напоменути и овај факт. На западу је разпрострањено мњење, да је генерал Тотлебен водио обсаду Плевне. То није истина: јер је линија циркумвалације око ње била готова још пре, него што је генерал дошао у тabor. Тај посао изведоше частници инжинирске академије — његови ученици, а он је после с великим књазом контролирао тај рад и подпуно га је одобрио.

Тотлебен је ад-латус Николаја Николајевића: као таков добије од цара налог, да огледа тврђаве у балтиском мору и случајно се врати у доба цернирања утврђенога непријатељскога тabora. За то се варају они, који мисле толи добродушно и сад, да Русија неби била могла без Тотлебена и без симпатије католичких „Славена“ успјешно вести рат с Турском. Но за то ипак Тотлебен остаје први гени по инжинирској струци не само код Руса, него и мало даље.

Ново-Село 26. децембра 1877.

VIII.

Балкан стигла судбина Кавказа: у његове гранитне груди удара гвоздена допата; над њим диже се тежки машљун; његово камено тјело раздиру набоји сверушећег динамита.

„Покорись Кавказъ, Ермоловъ идеть“, пјева негда цар руских пјесника — Пушкин. А сад се може рећи: „Покори се Балкане, ето Гурка, ето Скобелева!“ Ни студен ни лед, ни велики напори нестају руској војсци на пут; она хоће, да побједи не само силног непријатеља, него се хвата у коштац и стихијама, против које су слабе људске силе. Но што да ради, кад је војнику речено: „Бог хоће да нас изкуша на сваки начин; тво клоне духом, тај се лишава и царске и божије милости!“

Шта је био прелаз непобједимог Ханнибала преко Алпа, гђе војник носаше собом само штит, сабљу и копље, дочим ту видиш на више миља дугачак возарски влак? Ту се вијуга ред за ре-

дом зелених лафета, ком, чини ти се да нема ни краја ни конца? Што су Алпи спрам Балкана, што-ли благо поднебије Италије против суровог времена на балканској полуотоци?

Но војска, која је прешла киргизке стјепе, блата и пустаре неизмјерне Азије, да тако рекући у срцу велике китајске државе убоде у земљу свој тробојни стожер, — зар та војска, која је прекорачила и непосижне вршине у облаке дижућег се Кавказа, — да непређе Балкана, који наличи на мала предгорја Елбруса? У цичизими продирући стазу динамитом укопавајући у лед стубове, пређоше Руси преко планина, пренесав на леђима топове. То је чин, који ће Европи дуго бити неразрјешивом загонетком. Ја ни сам неznam: како могоше учити то Руси, они који незнаду ни што је конституција?

Пред војском иду пионири, да по тразима предње страже крче пут за војску. Рекох „пут,“ гђе га ни лети није никад било, камо-ли да га има зими. Стаза је тако узка и врлетна, да по њој може проћи човјек љетом само с највећим напором уз највећу опасност. С десне стране виси студена греда, која се чини, да ће Те сад притрпати и сатрти у прах: с љеве отвара се под Тобом провалија, која зија на Те попут пакла. Пред Тобом дижу се само узке серпентине, које ваља пре да раздере динамит, да

војска може проћи на силу. Ту се под ведрим небом на леду у цичи-зими проводе дани и ноћи; гђе се може, ту се свари јело, да војник узме што вруће, а гђе тога није могуће, ту се једе сух хљеб, али се вјечно пјева и шали као у касарни, гђе се једе не кад се може, него кад се хоће.

Пробије се на два-три километра пут, по којем иде у једноструком реду пјешадија, за њом коњица, а после артилерија с возарством. Ту се отисне сад возарски коњ, сад човјек. О коњу рекну шаливи Козаци: „Ах није ничему ни ваљао,“ јер они воде вјешто своје коње. Кад се отисне војник, заори се „вѣчная память“ и иде се напред, јер за појединцем војска нестоји; опет чујеш бубањ. Пјешак пролази које како, коњаник, водећи свога друга већ теже. А артилерија скида с лафета топове, носи их на стожерима, повлачи их и спушта на конопцима, привезаним о дрвеће. Кад једни сустају, промјене их други; ту се вере дан и ноћ уз брдо, нигђе мира, и нигђе одмора. Частници гледајући у своје карте храбре војску; ово ми се чинише са свим сувишно.

Горе у планини чује се бубањ или труба; чим замукну они, то је већ знак, да пјешадији стоји нешто на путу, у то се овде заори „ура“ уз смјех и хохот као да се то трудно дјело изводи само за

забаву или из објести. Ту видиш гвоздену лафету, а пред њом провалију; ако се макне још корак, одоше и прекрасни коњи и лафете да им неће бити ни крви ни стрви. Ту се свежу кола од лафета с оне стране, гђе је провалија; конопци се обвију око букве или храста на десној страни пролаза: и тако се провлачи једна лафета за другом viseћи на половини над провалом. То се исто ради при пролазу муниционих и возарских кола, која се тако чувају као и топ; јер без муниције топ ништа неврједи, а без хране неврједи пишта ни коњ ни војник.

Ваља рећи да су частници предџачили војсци у овом надчовјечном напору. Над свима је Скобелев II., који је, водећи своју дивизију сад овде, сад онде, храбрећи своје људе.

Кад приспјесмо близу Ново-Села, гђе бјеше већ побеђена свака запрека, запита Скобелев неке новаке: „Јесте-ли се уморили ђецо?“ Новаци као увређени тим питањем неодговоре му ништа. Генерал се збуни и прихвати опет исто питање. Војници одговоре једногласно: „Недај Боже, да Ви небудете маршал, док ми не су-стамо. Како можемо да сустамо, кад сте Ви с нама?“

Војсковођа дирнут таквим ласкавим олговором војника заповједи да војска стане; музика одигра народну химну, а Скобелев наложи интен-

данту, да се сав новац, што га има у каси, на његову одговорност раздјели војсци као дар, да знаде, кад је прелазила с њиме преко Балкана.

„Много је новца у касама Ваша Преузвишености,“ одговори зачуђени интендант. То је баш паметно, јер да га је мало, онда неби било ни врједно, да се дјели.“

Ту ми приповједи начелник његова штаба, да је велики књаз рекао Скобелеву: „Ти ћеш ићи први преко Балкана, јер што неучиниш Ти, тога неће ни један.“ „Боље да рекнете: „Што могу ја, то може сваки.“ То је опет доказ његове скромности.

У исто доба прелазаху и друге чете преко Балкана. Прелаз маршала Гурка бјеше најтежи; његова војска, састојећа се само из цареве страже, возаше собом велик парк големих топова; само за једно таково чудовиште требало је по двадесет јаких, угојених бивола. Прелаз преко Балкана био је куд и камо тежи него преко Дунава. Кад би Турци који су на свако страдање викли, били могли и помислити, да је могуће ићи с војском у зимно доба преко тих врлетних планина, они би можда били могли, стати Русима на пут, али тко ће и помислити да се то може извести и у сну, што Руси изведоше на јави — и то без устава, без парламента!

Чувство дужности, понос војника, дјетска по-

слушност, љубав према отачбини, владаоцу и престолу, то су само својства „суровог“ Московца, а западнеме свјету то су непознате ствари.

Предјели с оне стране Балкана познати су вам само по Каницу, до кога у осталом руски штаб држи колико и до листова о Туркестану оних европских „туриста“, који су сједећи у Оренбургу описивали ову занимљиву страну по приловједкама водиоца азијатских каравана. Без сумње су лукави Азијати измамили добродушном „носиоцу“ културе на исток многи дукат, да им кажу на коју страну нетечу Оксус и Јартаксес, да им улију у мозаг блата гђе су ливаде, а гдје су пустаре, да су села и градови, а гдје су села и градови, да ту још није ступила људска нога, јер ту има харпија, минотаура, стоголавих змајева, крилатих магараца, либералаца и друге живине; а сврх свега ту владају Руси, што је још најгоре.

Повратимо се у бугарске планине. Док је Бугарска међу Дунавом и Балканом једнолична, без особитих опрека забалканска Бугарска јако је разнолична. Балканске планине врло налице на јужне гребене Велебита, само да имаду још богастију фауну и флору. Низ гребене планина теку небројени поточићи жуборећни међу собом и дан и ноћ. Најчешће је дрво буква, осим тога има цјела осоја јасена и јавора; ту видиш из

даљине, гдје се зелене цјеле шуме јеле и бора. Земља је по планини црна као угаљ; само ретко нађеш иловачу, која покрива љути гранит. Кад пређеш задње ждрјело балканских планина, пред тобом простру се неизмјерне пољане равне попут мирна језера, а кроз њих теку чисте рјечице журећи се у Марицу, која већ од Филиопела постајући бродива носи велике лађе.

С оне стране Балкана расту и вите ципресе, које надмашују својом красотом и поносни јаблан и многовјеки дуб, но нигде невидиш липе нигђе неосјећаш њезина мирисавог цвјећа као да Бугарин и недржи то дрво за своју светињу, о ком пјева сваки славенски пјесник, чим се вине на рамена свог неуморног Пегаса.

Свагђе и посвуда рукосади и богати виноград најплеменитије лозе; ту видиш цјеле шуме воћа, оплемењена руком трудољубиве раје, да га бере и ужива љени, индолетни Шелддук.

Села и варошице сачувани од поплаве башибозука и Черкеза одају у свему велико богатство. Ту цјела стада рогате стоке, која се броје на хиљаде, ту небројени чопори говеда и коња љепо угојених, рекао би, да потичу од племенитије траге него-ли швајцарски. По пуни хамбари жита, љепо и чисто пограђене кућице, стоје као јасан доказ рада, марљивости и штедње.

Бугарин по планина богато обучен, здрав и непоковарен, права је противност развратном варошком мекушцу.“ ком је и част и слобода дедети во у плугу.

Југоисточно од трајанског пролаза, куда је прошла војска Скобелева II., тече кроз дивне пољане река Тунджа вијугајући се кроз плодноне њиве као змија. На десном брјегу ове лепе рјеке видиш повисоке горе украшене љеним селима и варошицама, а на левој простире се Туловско-Поље, убаво, разкошно, плодно и удобно бојиште за коњаничтво, као да га је природа створила за козачког Ждрала. На љевом окрајку овога поља расту оне гласовите руже, које дају толико ружина уља, тражена много на западу. Ту видиш непроходне шибове дивље руже, коју негује само природа, али у њезино стабло, које се зове на бугарском језику „шипка“, удара данас брадва и сјекира: а изнад њих „Шипка-богаз“, низ који теку потоци људске крви: дан и ноћ тутњи ту грозни аван енглеског бронца, а одговара му уралски челик; људска граја и цика пушака чинити се као вијање шакала, а авани као рика љутих лава — Још се боре упорно Турци; њих гони гњев Давора и ту и тамо, али они не ће да подлегну срамотно, јер што су као јунаци негда извојевали, то ваља сад јуначки и изгубити.

Хан-Карарсали 8. Јануара 1878.

IX.

Љута зима бјеше већ давно ступила у своја права. Примакли празници и већ сутра наглашују топови радостно „Христос се роди!“ Сав штаб балканског мбиниране војске находи се на путу, а у планинама слави се бадња вечер као и код куће.

Бијох гостом генерала Б., пошто сам га пре два дана био замолио, да ме представи отцу и сину Скобелеву. „Хоћу, хоћу љубезни, али немојте ништа говорити о њиховим дјелима, јер то су људи, који презиру сујету“, шапне ми племенити старац.

У 7 часова вечера засја гвоздени шатор генерала. Он је са свију страна потрпан сњегом, јер је тај слаб водиоц топлоте. На земљи прострти богати ћилими и јоргани по слами, без икаква другог украшења. Ту ме представе старому Скобелеву (I), с којим поведох говор о Кавказу и о Персији. „Ту смо ми много крви

пролили, али није било залуду," рече ми старац и над његовим челом сину пламен радости, кад му само напоменух рјеч „Алагдашаг и Карс.“

„Кад сте Ви одтуда," запита ме генерал.

„Преузвишени! Мене тамо (око Карса) није никад ни било," премда сам био чак до Еривана“ одговорим ја.

Генерал ме погледа и начне ми причати о својим Козацима и њиховим дјелима, из којих најнезнатније даје подпуни основ за најизврстнију баладу.

Димитрије Ивановић Скобелев (I) има остар звонак глас, говори брзо и ватрено, на његовим обрвама изражава се декламаторски патос, а на лицу брига и замишљеност. Висока стаса, стоји он равно као јела. Његову плаву косу учини ми се да није пробила ни једна сједа длака. Красно, марциално лице опаљено зраком јужнога сунца, представља неку противност његовој црвеној бради, коју он вјечно глади и суче. Изпод већа вире му два ока као у риза; кад те с њима погледа, чини ти се да ћеш сав планути као повјесма, кад је зло ђете, запали угарком — да наљути мајку. — Креће се прије као младић него-ли као човјек од шестдесет и три године.

Он је војник а и Grand-Seigneur у једно, уз то пак спортсман. Својим понашањем принуди свакога, да га љуби и поштује. Он, обо-

жаватељ Пушкина и Лермонтова рече ми, да је био пријатељ потоњег; — да је већ прослужио у свима врстама оружја; козачство је његова специјалност; упрјев руком на свога сина сврши он с чистим племићским поносом: „То су сва моја блага и богатства.“

Ту се упознадох и с младим Михаилом Дмитријевићем Скобелевим II, који налочи отцу као јаје на јаје, само има врло маркирани орлов нос као и велики књаз Николај Николајевић; син обожава свога отца, не за то што му треба много новаца, него што је благодаран и племенит. Његов је положај врло тежак, јер једва што је навршио 34 годину, а већ је генерал-лајтнант: у свој војсци, а особито у царској стражи, има много завидљиваца. Но они и не живу за њега; он презире сваку етикету и накит; он једе и пије својим војницима у траншејама, с њима се игра и просипа међу њих новац; а кад му га нестане, онда ваља да се старац маши у джелове, који нису никад празни.

Скобелев II. је изобразен частник као и отац му, он мисли и ради самостално; само му је практика вођа у животу. Он је на коњу прави Козак, импонирајући својим штабом, који изгледа као јато лабудова, цјелој војсци. Његова (XVI.) дивизија (IV. кора), то је „Леонидова Чета,“ којом се поноси сва војска па и сами

цар. Она је олуја, која ломи и трга све изпред себе, док га непоруши. Његови војници па и сам штаб зову се „Скобелевци“ држећи се, да су на истом ступњу као и царска стража. У војној повјести није било примјера, да се једна чета сузбије дванаест пута, — да од 16.000 људи изгину двије трећине само за то, да се с остатком узме на јуринх тринаести пут непријатељска позиција. Није било примјера, да генерал губи на дан пет коња, да његово рухо буде све израшето од непријатељских зрна; код Шлевне му је пробијен шлем, пребјена у руци сабља и бјеше контузиран, но он је све то крио и тајио, као да је то нека срамота.

„Зашто тајиш да си контузиран?“ упита га његов пријатељ начелник штаба млади пуковник Куропаткин. „Само за то да војници вјерују и даље, да мене не може погодити непријатељско зрно“ одговори му Скобелев.

„Код Шлевне морало је бити грозно“ ? рекнем ја младом генералу, „Кад се најпрва два војника овог свјета ухвате у коштац — Рус и Турчин — онда си можете мислити, како је“, одврати ми млади војсковођа.

„Зар су Турци тако храбри, кад их упоређујете с Русима,“ запитам ја притворним гласом гласовитог генерала.

„А што? Ви ми рекосте да бијасте у Кијеву.

Зар Вам неказаше тамо, да су Турци били и пред Бечом! А садашњи Турци, то су потомци оних истих јунака, пред којима је негда стрјепао сав запад. Код Плевне изгуби ја многог храброг војника, да им буде лака земља,“ и при овим речима плану уз генералово лице огањ, кано да му дођоше пред очи све оне горке, али славне и успомене.

„Ту изгубих и многог коња, које неби био дао ни за које благо, осим кад би ми их добар пријатељ, цар или отац заискао, да му их дарујем“ продужи он.

На један пут претрже наш разговор надзорни частник, коме се могаше читати неки немир на лицу. Он јави Скобелеву I. да су се његови Козаци потукли с војницима од возарства и да су финландски ловци пристали уз возаре.

„Та ваљда се нису тукли,“ рече добродушно старац, то ће бити иначе“ пружи му чашу вина.

Частник прихвати чашу и викне гласно генералу: „Истина је Преузвишени; и Ваши Козаци избише до зла Бога и возаре и финландске ловце.“

„А, тако ми реци, та говори човјече, руски: „Козаци су избили и возаре и ловце.“

„Да, да, Ваша Преузвишеност,“ прихвати племенити јункер.

„Онда се нису тукли, него су само моји Козаци избили оне, а то је нешто друго. А има ли их мртвих?“ запита озбиљно генерал.

„Нема“ одговори лаконично частник.

„Онда их сазови, нека се помире и веселе на мој рачун и реци мојим да их више небију.“

Скобелев добро недоврши а у шатор ступи жид „војник“ — дакако од возарства и потужи се генералу, да га је опет био неки Черкез.

„Добро, добро, Јозуа“, рече му генерал, „ја ћу тога Черкеза већ на који дан под стражу за казан, а ти иди.“

„Камо да иде?“ повикне злобно млади Скобелев отцу, „та Ваша Преузвишеност види, да је бједни Итциг сав крвав. Њему ваља дати пуну задовољштину. Тај дрзки Черкез мора сутра — на двобој, другогга ту нема,“ продужи генерал намигујући оком сад на једнога сад на другогга поред себе сједећег госта.

Жид чувши злокобну рјеч „двобој“ затресе се као да га је ухватила падавица.

„Ај вај генерал, мој отустаје от тузба, нек иде с милим Боком,“ повика уплашени „члан народа Божијег.“

„На ти онда империаал па се помири с њим,“ рече генерал. Радостан жид видећи да је профитирао, оде весео из шатора.

Још нисмо готови са жидовима. Тко се не-

сјећа оних комедија, које су чинили Њемци са својим чифутима за вријеме рата 1870—71 године? Тко незна ону „Geschichte der verhängnisvollen Pistolen“ кад су негђе у Штрасбургу у соби два њемачка коњаника почели чистити своје кубуре, а жидови побјегну из собе вичући; „ај, вај di Pistöller! di Pistöller!“ Подобних комедија гђе Цвибелес и Кнобелес играху улогу „јунака,“ бјеше сваки дан у императорској војсци на забаву врагометних Козаба и њихових још ђаволастијих другова — Черкеза. Жидови служе у царској војсци као официрске слуге, а возарство, то је тјело, које се састоји највише из жидовског елемента.

Оног дана, кад је Скобелев II., отео Ловац падне случајно једна турска бомба међу руске возаре и то у кола, која стојаху под паметном управом једног чифута. Јајтелес незнајући ни што је бомба, схвати је и баци из кола, а она се (гром је убио) одкотрља на далеко од жида и прсне. Али где дивног чуда, бомба не учини никакве штете, али жидови ипак почму се чудити, како је један из „насих“ учинио велику услугу руском цару. То се „чудо“ разнесе по свој војсци и већ се могло видети, како Козаци и Черкези представљају мимично жида, како је овај избацио бомбу, како је замрљо кад је она експлодирала, и како је

опет оживио. Шалу ову доложе частници Скобелеву а овај да би се штаб мало насмјехнуо јави то маршалу Николају Николајевићу. Али то бјеше мало; „јуначство“ жида у ком се на чудесни начин појавио дух Макабеја — дочује лично и самодржац. „Опет нека козачка шала“ рекне смјешећи се књаз златоглаве Москве.

„Није, није Ваше Императорско Величанство“ повикну смјешећи се частници великог штаба, „то је чела истина.“ „Онда га ваља одликовати као и сваког другог“, придода озбиљно цар. Штаб онај час потражи од Скобелева II. објасњење а овај саобшти тај догођај како је био, јавив да се дотични „војник“ незове Натан Фухтелес, него *Лаиб Фајгенбаум*, родом из Њежена. Назначе му сребрену колајну за „храброст;“ а начелник IV. кора генерал Зотов добија налог да се жиду свечано пришије колајна на „јуначке“ груди. Зотов поручи Скобелеву II. формално, да изврши налог; тај ставив у ред сву XVI. дивизију похвали жида, те му покаже колајну и рекне: „Колајна ова стоји само пет рубаља; или волиш њу, или да ти дам 100 рубаља без колајне?“ — „Ај, вај Фасе Префоскотителство, коспотин генерал тајте ми 95 р. и медулу, па смо квитт!“ Не само генерал и његов штаб него све чете ударе у смјех. Но положај генерала бјеше веома тежак; ту се мора изпунити

оно, што је заповједио цар, јер је његов налог највећа светиња, а тамо се боји, да не повреди чувство својих јунака, ако жиду пришије колајну, јер после тога одликовање нема врједности, а особито у очима Козака и Черкеза.

Генерал се рјеши да на своју сопствену одговорност, даде жиду новаца колико заиште а да се само непрофанира војничко одликовање; жид пристане на 110 рубаља а генерал једва дочекав заповједи, да му се даду новци, а колајну даде једном новаку који му у тај час донесе три турске Мартинке из непријатељских траншеја. Војска опет удари у смјех. —

О Салманасар! о Нехо! о Небукадnezар! о Веспасиан! о Титус! о Антиохус-Епифанес! камо сте данас ви?

Оставимо жидове под закриљем европског либерализма, и повратимо се опет у весели шатор генерала Б.

Смјех и хохотање заглуши *мирозов*, а за неколико минута ступи с књижицом у руци наредник и поздравив друштво, зовне звонким гласом из свега грла: „Сергеј војвода Лајхтенбержки, књаз Романовски!“ А све друштво као у један глас одговори му: „Пао у славу руског оружја код села Јован-Чифлика!“ Неки частник пружи нареднику чашу, коју он изпразни и захвалив се отиде.

„Што је то Превосходитељство, Михаил Димитријевић?“ запитам ја генерала.

„De mortuis nihil nisi bene,“ рече он. Ви сте виђали у Петрограду покојнога принца, Кад је погинуо јуначком смрти, онда је самодржац заповједио, да се при сваком вечерњем прозивању војника зове и његово име, а војници одговоре по установљеној форми: „Пао ит. д.“ У овај час зове се оно на Дунаву и на Неви, на Висли и на Араксу, на Амуру као и на Оксусу, — једном рјечи у свој нашој царевини.“

Прије смрти принчеве помињаше се при прозивању свако вечер име кавказког капетана *Лику* који је од Шамила јуначки бранио веденску тврђаву. Сад је то укинута јер је Лику подигнут у Ведену велељепни споменик.

Дружтво се почме мало по мало разилазити и остане нас још пет-шест људих.

Већ се приближује и поноћ. Пред шатором стаде надзирући частник, те ће заповједним гласом рећи генералу Б: „Ако одмах неутрнете свјетиљке ја ћу Вас јавити бригадиру“ и оде.

Бригадир чувши претњу својој особи, која мора да сутра као бригадир казни сам себе за то, што вечерас нарушава таборски ред, заповједи, да се угасе свјеће, а ми останемо у тмини као кад злобно момче утрне зубљу у сеоском прелу. Спавати је било већ касно.

„Немојте се чудити, мој љубезни“ повика из мрака мој домаћин, „треба да знате, што је руска дисциплина.“

„Зар је то тако строго?“ упитим ја као да неznam, што чека онога, који прекорачи војничка правила.

„О! то је да Бог сачува; у нас нема у служби шале. Да то учине прости војници, можда би велики књаз и опростио, али генералу — ништо.“

„Тај надзорник има право рећи то исто и великом књазу; само да ће му загорозити, да ће га јавити „Његову Височеству“. Велики књаз би га за то још наградио, јер то су његови налози, које частник врши.“

Удари поноћ. По табору разљеже се „будница;“ чим излети први глас трубе, сав се табор освјетли као електричном жицом. Све оживи. Ту и тамо чује се „Христос се роди“; већ се у зборовима пјева: „Рождество Твое Христе Боже.“ Но грмљевина уралскога нада заглаушив све то, потресе земљом. Ја изиђох пред шатор да видим тај дивни приказ и погледах у сњегу дрјемајући, али не више у ланцу оковани Балкан а низ моје лице кануше сузе. . .

Изнад мене подижу се до неба планине; сад зачујеш заповјест „огањ,“ за трецутака сине ватра; и мало за тим заори се рика силесија чини ти

се, да ће се само небо проломити, да га у зраку дочекају козачка копља.

Заруди зора табор се подиже; за кратко вријеме стоји војска у реду. Кроз јутарње магле сјевају бајонети и чим се крене која чета, мислиш, да кроз облак лети плаха муња.

Из даљине, кад упреш оком, видиш великог књаза, који летећи на коњу изпред фронта као птица поздравља војску, а за њим као олуја језди сав штаб и конвој.

Али то није обична војска. То су цареве гренадири, који великоме књазу под начелничством свога сједога Ганецкога I. честитају својим редом: „Христос се роди.“ Али каква је то војска „цареве гренадири?“ Је-ли то нешто дууго или је то „царска стража?“

Дакако читаоче! Погледај дивне горостасне слике, какве могу родити само сарматске степе и непроходне урвине Урала, Кавказа и Алтаја.

Ту ти се Велико-Русса широким плећима изда одмах по русој коси и озбиљном покледу. Ту Запорожац својим марциалним ликом засукао мрке брке. Ту Литвин својим плавим очима, уз пољскога шљахтића (мали племић) племенитих прта, ту смугле масти — Киргиз. Ту Георгианац, узор људске красоте до пркоснога Черкеза, кога познаш по његовом одрјешитом хајдучком погледу. Један већи и љепши од дру-

гога; свакому вири из очију здравље, узпркос толиким физичним напорима. На глави им висока шубара од међедовине, обавита златним тракама и китама, ођевени у дугачке драгоцјене бунде постављене вучијом кожом на којим бјеху рисови овратници и рукави; сви носаху високе чизме. За њима у реду стајаху коњаници с прељепим коњима у богатим шлемовима, окованим у чисту платну, у дивном сликовитом ођелу, које стоји тако лепо и прикладно, као да је на сваком појединцу саливено. Мени се учини као да гледам фаланге Александра Великог.

Велики књаз даде налог, да прођу изпред њега: заори се церемонијалан марш. Била је велика студен, до 12° Реамур-а; иње се хваташе не само за длаке међедовине ван и за челик. За то се велики књаз и пожури, да их што пре одправи на пут.

У редовима гренадира бијаху многи витезови георгевог крста. Кад гренадири пјевајући пролазаху изпред великог књаза а кад се међу њима покаже који витез, он ће као и сав штаб скинути шлем.

Ту замучи музика, иза штаба сагну се до земље заставе и орлови, а заори се георгевоки марш, толи узвишено и величанствено, да сваки звук „гази љута змаја и ослобађава на жртву одређену њевојку.“ Ту тек могох увиђети, какав

значај има тај високи ред, који се дјели само за изванредно јуначтво.

Војска се разилази на различите стране, а нас у друштву седам кренемо се с државним савјетником К. против Сопота. Дођосмо у Хан-Карасарли на високу гору. Ту је мала црквица. Једва што ту одсједосмо да одморимо сустале коње, сустиже нас велики књаз Николај Николајевић у пратњи од 100 генерала, частника и Черкеза свога конвоја. Ми га поздрависмо с једногласним „ура,“ а он нам одздрави као и сва његова пратња и сви одсједоше с коња. У моме друштву бјеху само Руси, који подигнув у вис своје боброве шубаре, зацјевају пред великим књазем „Боже цара храни,“ а он као и његова пратња скину шлемове; кад „цивилите“ довршише пјесму, он позове к себи К. запитав га смјешећи се: „зар је то сва Твоја војска?“ И након пет минута започме аудијенција. К. представи ме великому књазу и приобћи му у кратко о мојој судбини. Ја му се поклонни скинув шешир; он ме погледа, па прихвати с познатим гравитетним тоном рускога великаша:

„Је-ли Вам студено? Покрите се одмах!“
Ја метнув шешир на главу и одговорим смјело:
„Није, Ваше Императорско Височество.“ „Боље је, да кажете онако како је, — није баш особито

ни вруће. Деде ми реците што-гођ на Вашем материнском језику, да видим, може-ли Вас Рус разумјети.“ Ја се мало збуних и срећом паде ми на ум следећа фраза: „Ја — ћу — извјестити — моје — земљаке —, да — сам — имао — част — говорити — лично — с — Вашим — Императорским — Височеством; — они — ће — се — тому — врло — радовати.“

„Та то је све поњатно; Ви то говорите чисто руски, само с другим суфиксама с другим нагласком,“ рече велики књаз.

„А виђесте-ли царске гренадире?“ прихвати он даље.

„Ја сам провео у Св. Петрограду много година, те их познам добро“, одговорим ја.

„А за што сте отишли из Русије, кад Вам тамо није било зло?“

„Био сам оболио, Ваше Императорско Височество, а уобће сурова клима сјевера није за људе јужних крајева,“ рекох му ја неким академичким тоном.

„Клима је добра. али јужњаци постану сви јектичави и бољезљиви, чим наступи мало зиме тако, да их морамо слати на југ, да неби помрли,“ продужи он и обтрпа ме множином питања о нашој отачбини и нашем народном живота, тако увиђено и фино, да се из сваке рјечи виђаше, да он добро позна наше стање и

наше одношаје, премда се чини невјешт, као да ништа незна.

„Императорско Височество,“ одговорим ја, „за моју домовину велика је част, што Ви мјерите наше одношаје „руским аршином.“ Но у нас нема градова од сто хиљада житеља, нема аристократије, која служи држави бесплатно. Наша наука, наша књижевност, наша индустрија, трговина као и господарство находе се тек у првом времену развитка, а то је исто и код осталих поточића, сродних великому руском мору. Ми немамо ништа осим наде у Бога у цара и у православну Русију од које очекивамо бољу будућност.“

Велики књаз пониче главом, а из његова лица сине реко бих пламен задовољства, што чу истину и видно се обрадова мому, можда неочекиваному одговору.

„То је Ваш старјешина,“ упре он, смешећи се прстом на К., „ако Вам буде што потребито, држите се само њега, — с Богом!“

Царевић и његова свита сједну на коље и крену се напрјед, а Руси га опет изпрате продужив народну химну: „Цар православни, царствуј врагам на страх.“

Ако је цар Николај Павловић оставио Цесаревићу Александру царство и круну, царевићу Константину благо и богатство, своме сину Ни-

колају Николајевићу остивио је свој лик и свој значај.

Николај Николајевић је висока стаса; раван као јела; он је бједа лица, изпод већа му пламте два ока као зубље; мало је људих, који их могу у часу гњева издржати; велики орлов нос и племените црте показују аристократа и војника у једно. Вазда ошишан à la Fiesci, он презире сваки луксус, носи засукане, у вис подигнуте бркове, који усавршују његову марциалну слику.

Обично је обучен као Черкез, т. ј. као и његов мохамедански конвој, с којим он провиди дан и ноћ на коњу у рекогносцирању.

За великога књаза Николаја нема кише ни сњега, нема зла времена; он главом даје заповједи за све; сам прима извешћа; њега занима и најмања стварца. Рјечит и ватрен, он може да занесе све, који га окружују. С простим војником он се разговара, не као маршал и велики књаз, него као друг или брат. Он га пита за све и свашто; својим ватреним очима проникне он у душу сваког појединца. Он управо расипа новац међу војницима. С частницима је Николај Николајевић уљудан, али озбиљан и даје им већ у говору осјетити, да је он старјешина. Међу генералима — у штабу он је сасвим други човјек: остар као мач, он држи сав штаб као да је око њега обвио жељезни

обруч. Њему несмје нитко зановјетати, јер он разумије војничку службу на прсте; служећи у војсци као инжинир, он познаје све струке оружја тако, да му нитко неможе представити црно за бјело. Он је у свом штабу „син цара Николаја Павловића,“ а то више значи, него-ли и велики књаз и војсковођа и све друго.

За сво врјеме рата он је од туђинаца обћио само с пуковником Галиард-ом, ког му је препоручио књаз Орлов из Париза; друге војне агенте рједко да је оком погледао. С књазем Карлом румунским поступао је као с рођакom и пријатељем, али не за то, што је књаз Румуније, него што је Хохенцоллерн. С војницима румунским обћио је радо, дајући си предовити њихове рјечи; и сваки пут дарива их с новцем. Румунске „генерале“ гледао је као да их и нема. Из свега се могло виђети, као да им је хтео рећи: „Хвалите Богу, што сам Вам допустио, да умирате под сјеном рускога орла. Са свим тим, он је похвалио Румуне не један пут пред руском војском препоручујући војницима, да се с њима слажу, „јер су то наша православна браћа.“

На тај начин дођу до славе и Власи гледајући храбро из даљине на дјела руске војске, а иначе су сироте сасвим невини поразима Турака, — баш тако исто као и стари Марс рођењу Рому-

луса и Ремуса. Руси би били и без њих сломили силу турску, али ту је император Александер учинио Румунима милост да им допусти ићи не уз, него за његовом војском; тако се задовољи честољубију њихова храброга књаза Карла.

Како сам после дознао, велики књаз нема јако узвишена мњења ни о Бугарима, јер је с бугарским нотабилитетом обћио нерадо; вије било примјера, да би он примао какове друге осим строго службених аудијенција.

Турке мрзи велики књаз као и сваки Рус у души. Из његових рјечи, које је рекао код Никопоља пред IX. кором види се, да и у том наличи своме царском родитељу. Међу осталим рече: „Бецо! Недајте се живи у турске руке. Али кад Ви ухватите кога Турчина, онда он није више наш непријатељ: него се наводи под нашом заштитом. Подајте му хљеба, ако га и сами немате много, јер за Турчина нема веће несреће, ван морати примити комадић хљеба из руке Москова, кога он тако исто наклано мрзи, као што мрзимо и ми њега.“

У свити Николаја Николајевића бјеше и Дон-Карлос, претендент шпањолског престола. Принц је љеп, интелегентан човјек. Он је познат из недавно минувших времена кад је пружао руку за испанском круном. Сначала му се смјејала срећа. Но нетко из његових неприја-

теља, који мора да бјеше близо њега, наговори га, да замоли римскога папу за благослов. Папа му га да; од тога времена пође све стрмоглав несретном принцу.

Гледајући Дон-Карлоса морадох се смејати жалећи његову злу коб. Али сам се у исто доба и бојао, да неби султану Абдул-Хамиду пало на „памег“, да наговори папу, да благослови и Русе. Недај Боже да се то догоди, они би онда изгубили све бојеве ма да их надводи главом њихов Петар Велики, Суваров, Јермолов и све остале велике војсковође, почињући од самог Рурика до Александра II; па да самом Сулли предаду команду у руке, — онда би и њега — ако није нигда прије — изневјерила срећа оружја.

Казанлик 20 марта 1878.

X.

Опет се отискоше жељезне жрјеби, а војску, која је хтјела да отме од Руса Шицку, постиже горка судбина храбрих браниоца Плевне; обољена од Радецкога и Скобелева она се предаде, положи оружје!

Пуних осам дана трајаше бој: навалу Турака на западној страни пролаза мораде одбијати књаз Свјатопулк-Мирски својом (IX.) дивизијом; јер је Радецки с дјеловима своје војске само демонстрирао држећи сјеверну страну и тврђаву Св. Николе, и настојавао, да заузме источну страну, те да Турцима зађе за леђа. На девети дан ето Скобелева II; Турцима после љуте борбе неостаде ништа, него подићи бјели барјак. Чим кроз њихове редове пролети глас: „Москов ак-паша гелди“ (дође московски бјели паша), клонуше духом и обузе их страх. Од Скобелевоје дивизије непогибе много људи, али би тежко рањен у груди његов пријатељ, на-

челник му штаба, пуковник Куропаткин, који се бјеше затрчао у непријатељске редове, да их позове, да положи оружје.

Бијаше то тужан призор за Турке, јер нема веће жалости и срамоте, него положити оружје пред непријатељем, који бијаше за све врјеме побеђивао — на папиру. Седам хиљада и триста брзојава бјеху одправљени на све крајеве свјета, у којима су Турци потоцили Русе у Дунаву, похватили штаб и велике књажеве и убивши до 18,500.000 Руса узели Шипку. Али радост бијаше сујетна; јер ево их данас ухваћених у ждрјелу Шипке као у мишоловци; кроз њихове редове иде посљедњи пут заповјед: „седам тут.“ Турци пресентирају оружје пред побједоносним непријатељем, који подижући гравитетно руку под перје свога шлема, радује се у души веле-славној побједи. Ту зацврка и турска „музика“ и залупаше бубњеве као да хтједоше Русима за инат раздерати уши. Сва ми се та „умјетничка“ процедура учини као вриска сеоске ћеце кад пусте стоку у брањевину па их окупи пред собом пољак — или пак скакање несташне јаради низ сухе дупатке.

Након те комедије удостојише Турци „Бауре“ и друге почести: они ставивши у пирамиде своје оружје окренуше им на заповјест свога паше леђа. Више стотина Козака сишавши с коња

разбацаше погама своје трофеје, а у војсци заори се „ура“ уз пјесму Державина: „Још један корак напрјед о Русију, и Твоја је васелена.“

Ту ми дирну ухо непозната мелодија. То је „Вилагошки марш,“ рече ми поред мене сједећи на врну коњу млади Козак. Преда мном се завитлаше као варнице сви сретни часи мога живота; мени се чињаше, да сам аутократ цјелога свемира: да се моме погледу покоравају и сами валови сињег мора.

Турци се предаду својим пратиоцима, који их поведу чету за четом преко Шипке у Трнову, возећи за њима положено оружје и топове. Међу заробљенима бјеше самих низама до 36.000 војника.

Ту виђох и комичан приказ; књаз Свјатопулк-Мирски огледавши заробљене Турке, опази једног Турчина с веома интеллигентним цртама лица бјелим рукама као сњег с поносним држањем, а међутим сав обавит у дроњке. Но дроњци немогаху сакрити турскога ефенди (господина), а књаз, сам аристократ, одмах упозна, да ни тај Турчин није прости балија.

Небијаше никога, тко би говорио турски или арабски, а Турчин на питање књажево на француском језику одговори равнодушно мимиком. То побуди књажеву љубопитност још већма те даде на све стране тражити тумача.

Дође један Бугарин, но Турчин га нехтједе ни погледати, него потрчавши пред књазем к једному турскому низаму, рече му нешто турски, а овај, који у подеранцу упознаде свога пуковника, даде се од њега свући; кад ефенди скиде с низама ођело, уприје у-њ прстом и рече му: „Козак нах Шипка-Богаз!“ Сад књаз дознаде, да је заробљени Ттрчин колас (пуковник), да је имао јако добру ођећу с много редова, па да су му ођећу и редове отели.

Пошто Турчин и у несрећи презире рају, књаз се лати својега ваде-мекум-а, у ком бијаху руске, бугарске и турске фразе, и почме склапајући слокове да га пита, како изгледаху они, што су му отели одећу.

Из Турчинова натуцања могаше књаз ипак разабрати, да су га огулили Ингуши те заповједи, да му се донесе хрна турских редова, скинутих мртвих Турака, па рече Турчину, да си изабере онакове редове, какове је носио. Туре узме девет што виших што нижих ордена, какове је носио, а књаз му даде још и онолико новаца, колико му је по његову говору отето, уз још десет империала, да купи нову униформу. Несретни ефенди, чудећи се веледушију рускога кавалира, почме му љубити руке плачући тако, да је Сватоплук-Мирски, који иначе није човјек мек, био јако дирнут, кад виђе пред собом у

сузама обливена клиента западне дипломације. Кратко врјеме постајало, а по војсци разне-соше се гласи, да је генерал Гурко у два боја уништио војску Сутејман-паше, да му је одузео сав артилериски парк са свим возарством. „Турци“ тако гласи у дневној заповјести, „који утекоше од руског мача, потражише спас у родопских урвина, по ту их стиже смрт од студени и љуте глади.“ Несуђени „гувернатор“ Црне-Горе једва жив изнесе главу из боја. —

Велики штаб пређе у Казанлик, мало мјестанце са 5000 житеља на југу од Шипке.

Војници дочувши од неког за преговарање о миру почели роптати; но велики штаб им објави да то није истина, него да у Казанлик долазе само парламентери, а да о миру нема ни разговора, јер је још далеко до Цариграда.

Руске чете отискују се низ Балкана к југу као лавине; инжинири изправљају жељезничку пругу, коју су Козаци прије сами кварили док бјеше у рукама непријатеља. Руси ухватише међу Јамболием и Херманлием толико жељезничкога материјала, да су могли жељезницом одпремити своје чете до Једрене. Два-три жељезничка баталиона примише управу чад жељезницом; нигђе ми се непоказа нижи руски частник тако окретан као ту. Један рише графичну карту, други оснива ред жељезничке во-

зидбе и пловидбе, трећи уређује апарате телеграфа, а четврти бдије над унутарњим и спољашњим редом. Премда је све било разорено, Руси радећи дан и ноћ доведоше све у ред за кратко врјеме; већ се диме локомотиве вођене од Руса, јурећи преко румелских планина, као кроз сарматске стјепе.

У то изасла султан Савфет и Сервер-пашу да уговарају мир. Турски парламентери дођоше у пратњи цјеле чете тајника, побочника, писара, малих и великих слугу. Велики кџаз, посла им на сусрет свог адјутанта с почастном стражом издав заповјест, да се Турцима свуђе покаже достојна почаст. Но у исто доба даде начелник штаба, генерал Артур Ненокошицки налог, да се војска посвуд уклања с очију Турака. Лукави Черкези воде турске изасланике које-куда из једног мјестанца у друго, да неби ништа виђели, те тако једва један пут стигну у Казанлик.

Сафет-паша је старац љеп и интеллигентан, има посве сједу косу и браду. На његовом бледом лицу изражује се само брига и замишљеност; из његова лица могаше се читати сва невоља Турске. Он бјеше ођевен у зеленој драгоцјеној долами богато извежепој златом, имаше жуте тозлуке, који га китише јако љепо, а на сједој глави бјели, елегантно засукан сарук од

свиле. Изнад чела звјезда из драгог камена а над њом златно перо украшено алмазима. Немислим, да би с овим богатим накитом прошао мирно кроз Калабрију! Старац, као и његов ад-латус Садулах-Беј говори веома лепо француски. Представи се великоме књазу, овај га прими јако ласкаво и уљудно, те даде књазу Орлову, свом првом побочнику налог, да му одврати посјет.

Турчин измоли опет после подне аудиенцију преко књаза Орлова, по маршал га замоли на објед с још неколико отмјених Турака његове пратње. Сафет-паша донесе Николају Николајевићу богате дарове, међу којима и најплеменитијег арабског коња од три године са врло драгоцјеним седлом и уздом, каквих нема сваки емир сретне Арабије. Осим тога златан сервис украшен алмазом, разумјева се, само за луксус, а не за употребу.

Велики књаз прихвати на те дарове наши: „Ви, Преузвишени стављате ме с толи богатим дарови у велику неприлику, јер неznam што би ја Вам понудио, достојна толи лепа коња, који мора да потиче од самог Ел-Борака и толи драгоцјеног сервиса, с ким се могу служити само велика господа, а ја сам како Ви сами видите само — војник. Дајте ми мало времена да се домислим, с чим ћу ја Вас да обдарим. Ех, кад бисмо ми

били у Москви или у Св. Петрограду, ја неби био због тога у неприлици.“

Сафет-паша заплаче као дјете и одврати цареву брату: „Ваш ласкави дочек и уљудно поступање са мнош надмашује ону маленкост, којом се усудих узнемирити Вас, та зар је Вам до драгоцених дарова! Наши източни пјесници пјевају, да руски цар има скрињу злата које немогу изпразнити људске руке, а та се скриња назива — Урал. Подарите мир и покој мојој несретној отачбини, да сав свјет удиви Ваше великодушје,“ продужи јецајући Турчин.

Велики књаз погледа старца с неким сажаљењем, клону главом, па му прихвати: „Ех кад би то зависило од мене, онда би ја то радо учинио, али у Св. Петрограду има их старијех од мене.“ —

Олет паша подигнув свој гравитетни глас поче причати, како је Александер краљ македонски освојио земљу Пороса, краља индиског и како му је опет сву поврати, да се сав свјет удиви. „Та цар Александер Николајевић он је силнији него-ли бјеше Македонац, а и бољи и великодушнији: та он може учинити то исто“, рече лукаво-наивни наша.

„Ни од њега све независи,“ одговори Николај Николајевић; „јер ми имамо много чинбеника, а то су: град Москва, прва и старија столица

наше царевине, руско племство, православно духовенство, војска, тражећа сатисфакцију руском оружју, а особито народ руски, који је принио толике жртве за овај рат. То су стубови, на којима лежи царска власт; цар се заклео да ће увјек рачунати с овим факторима. Но ја ћу се старати, да што пре склопимо мир; али не за то, да се опет за коју годину завадимо, него да останемо неразлучни, искрени пријатељи. Али да се ово оствари, да пређе у крв и у месо једне и друге државе, ваља да се Висока Порта покаже справедљива спрам Хришћана; што год она више даде права раји, тим ће Русија бити обзирнија спрам ње.“

И тако се склопе прелиминари мира, који се чине европској дипломацији и дан-данас загонетком старе Потије, која некад са свога трonoжника рече: „Пропасти ће једно велико царство!“ Да је једно велико царство упропашћено, то сад види — и дипломација.

Турци остану тринајест дана у Казаплику; они бјеху скоро сваки дан гости сад овога, сад онога руског кавалира; а Сафет и Сервер-паша већ и неизлазаху из стана великога књаза и генерала Игњатјева, који је од стране Русије као зналац дјела на истоку водио дипломатске преговоре. Четрнајести дан, посље углављеног уговора, Турци се обдаре богатим даровима;

многа украсе високим редом, те се изпрате с истом почасту — у Цари-град.

Чим отиду турски поклисари, главни штаб остави Казанлик те се од туда крене у сеоце Трнову лежеће на левом брјегу Марице, код кога се спајају жељезничке пруге, из којих једна иде од запада преко Филипопеда, а друга од сјевера из Јамболи, изпод подножја балканских планина — у Једрену.

Од сјевера врви дан и ноћ војска, а од Филипопеда до Херманли находи се царска стража на маршу пут Једрене. За два-три дана стигне у Трнову и штаб Гурков, гђе имадох прилике виђети се с оним човјеком, који за врјеме ове крваве драме играше улогу, улогу достојну само њему — начелинку страже рускога цара.

Село-Трново (на Марици) 28. марта 1878.

XI.

Од истока грануло сунце обасјавајући чете, пролазеће поред сеоца Трнове на херманлијско-јамболијској жељезници.

Са свих страна са сјевера врви војска у многостручним колонама с развитим барјацима; мени се више непоказа оно што је, него простим ловцем, који гони пред собом рањено звјере, које посрћујући пред њим, обазире се на неизбјегну смрт. У такову, а не у никакву другом стању налазаху се несретни Турци.

Велики књаз изишао са штабом те се шеће по табору цареве страже, замишљеп и сјетан. Он носи на срдцу неку тајну, коју мора да обзнани војсци. На заповјест донесе му тамбур бубањ, на који се он сједне; наслонив се на сабље частници штаба поставе се кругом око њега. Свакоме у руци књижица и оловка; „стенографично,“ рече он, и поче диктовати након тога озбиљно-свечаним гласом.

Војници!

Кад се преда Плевна, кад турска храброст подлеже руској, онда Вас замолих за још један напор. Но Ви летасте кано вихрови наших стјепана. Од боја до боја, од побједи до побједи дођосте пред другу столицу отоманске царевине. Балканске планине слеглоше се под Вашим ступњом као да им стјепе Азије саобђише Ваше врлине. Ваша дјела стоје изнад сваке хвале! И како-гођ нема међе Вашем пожртвовању за цара и за Русију, тако ни царева милост и захвалност отачбине нема краја према Вама. Данас, пошто сте оправдали све наде нашег дома, сва очекивања радостно ликујуће Русије, наступа врјеме, да се с Портом склони мир: да замукне грмљевина оружја. За ђену, сироте оних, који падоше јуначком смрћу у боју, скрбити ће цар-отац и мајка наша света Русија, тако исто и за оне, који остадоше кљасте и сакати. Изгичући Ваше јуначство, ја не могу да заборавам на нашу браћу у Азији, која си исто као и Ви освјетлаше лице. Ви сте већ чули о Карсу, као што чуше и они о Плевни! На ако наш цар буде принуђен да позове и остале чете у бој, онда ће бити доста само две рјечи да се и оне одушеве за велика дјела — а те су две рјечи: Плевна и Карс!

Николај.

Из уста му излетаху рјечи тако брзо, као суза за сузом низ образе разцвиљене мајке.

Заповјест се чита, а новаци избуљили очи па ће рећи: „ней его черту и тенъ миръ“ (нека иде с врагом тај мир, на малоруском наречју). Стражарска бригада графа Шувалова II. ступи под оружје; кад јој се прочита налог, зачу се жубор у редовима. „Цар заповједа браћо,“ рече им озбиљно граф настојећи да их умири, а кад ништа непоможе, он прихвати: „Та то је још вилама на води написано, хоће-ли из тога примирја бити мир, — ја бар невјерујем.“ „Живио наш генерал,“ повикну војници; све се стиша, све се умири, као да ништа није ни било.

Ту после осам година виђох опет маршала Гурка. Представи себи човјека од 44 године, висока и витка стаса, дуге црне косе, мрких бркова и руњкеда, бледа, меланхолична лица, с великим пламеним очима; црних већа и високо-широка, љепо образована чела. Тако Ти изгледа **Осип Владимировић Гурко**, — руски **Ханнибал**, чија дјела могу лако служити за основе романа.

У овому великому, исполинскому тјелу живи још већа, племенитија душа. Како-гођ царска стража, коју он надводи надмашује осталу војску својим тактичним изображењем, тако и он надвисује све генерале својим генијем. Рођен

аристократ он то неће да је; он је у табору само војсковођа који као и Александер Велики дјели све труде и напоре рата својом војском.

Одрастав у табору кано Ханнибал он незна никакве тежкоће. Сретан у сваком свом предузећу кано Сулла, он познаје све своје војнике по имену као и онај. Брз, окретан и увиђаван као Цесар, он одмах, после сваког боја доводи своје чете у нормално стање, исто онако, као што је умιο и Вилхелм Орански. Уз одважност Карла XII. он притежава и све обухватајући, све пропицајући велеум Петра; а познаје као и Наполеон I. све слабости свога непријатеља. Гурко неспада међу оне генерале који се, кад их изневјери њихов стратeгични гени, бацају у очајању голом сабљом у редове непријатеља, да нађу јуначку смрт. Он зна у боју за сваку своју чету, за сваки топ. Уза сва ова узвишена својства његов је карактер чист као и сунце: ни један ружни чин неприлепљује се за његов глас, ни као човјека, ни као војсковође.

Оружан жељезном силом воље, он може да ужива све, а и да се свега лиши кад потребују постојеће околности, које су увјек јаче нежели воља човјека. У табору он је само војник, а у мирно доба кавалир, кавалир у пуном смислу слово, пун чудоредне озбиљности, пун људског достојанства пун грађанског приличија.

Као частник систематично-академичког образовања он познаје и грађанске институције а особито оне свога великог отачества, ком је посветио свој живот. Као и сваки руски великаш, Гурко је и класично изобразен: он се зна наћи у кругу сједих, мудрујућих професора као и у друштву свога генералнога штаба.

Велике војсковође, велики државници бјеху увјек приступни сваком човјеку. Ово својство баш, карактеришући руског Ханнибала, дјели га као китајском стјеном од које-каквих машкара, дригајућих с комадом челика по калдрми и по кафана, за којима пристаје градска простота као ћеца за међедом, кад га накланари доведу у село да покаже, да танац није никако посебни привилегиум двоножне му браће.

Гурко, увјек одјевен као стражарски генерал дунавске војске, он нигда неснима с тјела ни шлема ни картуша; знајући његове способности, цар би га био наименовао за начелника све дунавске армије, али морало се узети у обзир, да има јако много заслужних, по годинама и служби старијих генерала у војсци, па да њеому небуде криво, он наименова свога брата за врховног вођу, јер је збиља Николај Николајевић човјек за војсковођу створен.

Гурко је саставио основу за хиванску војну 1873. год., која се сврши толи славно за руско

оружје; а кад цар Александер заповједи графу Хаидену, начелнику великог штаба, да начини план за овај рат, примјети му он: „Господару! Ако желите похватати све Турке, онда дајте Осипу Владимировићу Гурку, да га састави он. Цар му одговори: „Ти си искрен и поштен старче; дај га одмах зовни к мени, а нека му генерал Гурчин поднесе основу азијатског војенога позоришта, да и њу прегледа.“

И до сад ратоваше народи, али да је једна велика војска као што је турска била сва похватана, тога примјера није било. Највећа је то заслуга Гурка. Његов први прелаз преко Балкана потамни славу Дибџа-Забалканског. Овај необични чин бјеше само демонстрација, да се тобоже Порта склони што пре на концесије. Но да је тај прелаз с 16.000 људи био повјерен коме другоме, а не толико великом војеном генију, тај би морао био одмах подлећи сили непријатеља, који бјеше бројем седам пута јачи. Но он, отевши сва балканска ждјела повуче се пред великом силом Сулејманпаше назад неизгубив ни једне пушке. Што је он освојио, то исто знаде храбри Радецки сачувати, кад наступише кобна времена Шипке.

Вратив се у Русију, Гурко доведе царску стражу на запад Шлевне; за десет дана пође му за руком похватати Турке код Телиша; он

онога часа јави своме штабу, кога ће дана узети Етропол; по штаб му, састојећи се само из више аристократије, смјешећи се мисли у себи: „Наш је генерал велики оптимист, а то баш није добро.“ Гурко идући на Софију казује дан и час, кад ће ући у тај старински град. Частници застиђени истином његових рјечи, чуде се точности његових калкула. У Софији Гурко сазвавши штаб објави му: кога ће дана разбијти Сулејман-пашу; у исто му доба каза и последице боја, ако сваки неби дошао у своје опредељено вријеме на означено мјесто. „Бој је већ добивен, само ако нам елементи не стану на пут; ми морамо да ухватимо тога „гувернатора Црне-Горе,“ рече он. И за цјело, да једна коњаничка бригада генерала Дандевила незакасни за два часа, Сулејман би био помножио число заробљених турских паша, којих бијаше до — 44 на броју.

Пошто ме пуковник Х. представи генералу, ја имадох прилике подуље разговарати се с њим. Сјетих га на оригиналне рјечи његових заповјести: „А зар није тако?“ рече он добродушно. „Смрт је као и капризна жена. Ако се који несретник много брине за злоћудну жену, она, постајући још бјеснија, мучи га до гроба. Чим јој пак муж покаже да има у себи достојанства, она постаје мирна, вротка: ако муж

зна да влада, жена ће за цјело знати да слуша. Смрт је као ђаво. Тко се ње боји, ето му је за врат. Но тко јој мрко као на примјер моји стражари гледа у очи, она, бојећи се тога, побјегне. И тако: тко се боји жене, нека се не жени, а тко мисли на смрт, за тога није оружје, јер униформа нечини војника, као ни раса калуђера.“

У то ступивши преда-њ турски заробљени пуковник прихвати му чистим француским језиком: „Генерале! Кад сва Русија слави Ваше име, кад се сав свјет диви Вашој срећи, кад с Вашим прелазом преко Хаин-Богата скинусте с главе вјенац Ханнибалу, кад од Телиша до Филипоела маневрирасте онако, како је био требао радити Наполеон код Липсије и Ватерло-а да неизгуби ни те две битке, кад хиљаде турских удовица проклињу Ваше име, дајте, да га благосивљају бар моја ситна дјечица — дајте ми слободу, пустите ме дома.“

Турчин сврши, а јунак, као да му се не свиђоше толи ласкаве рјечи, пониче челом, али сјетив се, да је то начин ориенталнога говора, прихвати Турчину пружив му десну руку: „Идите у име Вашег пророка, но прије него се кренете, нека Вам даду легитимацију; а од мога побочника заиштите новаца, колико Вам је потребно: да имате трошка на пут: да купите да рова за Вашу дјечицу. С Богом дакле мој прија-

тељу,“ доврши он. Мени се у онај час показа велика душа Гурка, те рекох у себи: „Ти писи велик само као војсковођа, него и као човјек.“ Нигда у мојем бурном, немирном животу недојми ме се, тако пријатно толи високо стојећа особа као Осип Владимировић Гурко. Генерал, који својим орловим оком прониче у душу човјека, могаше на мом лицу читати утисак моје уздрагане душе. Ја устадох и поклоних се, а он ми пружи руку: „С Богом — до виђења“ „Под сводови Св. Софије,“ одвратим му ја. Генерал праштајући се с нама рече: „Види се, да је био у Кијеву — с Богом љубезни пуковниче;“ поклонив се с достојанством и гравитетношћу руског, стражарског генерала, зађе у шатор.

Кад одосмо од њега, запитам ја пуковника: „зар генерал има власт да одпусти заробљенога непријатеља“?

„Онда видим, да још незнате, што је и тко је Осип Владимировић,“ одговори ми он. „Та цар би дао баталион јункера за једну косу из његове главе. Русија може изгубити Гурка, али да изгуби рат, док је жив он, то неможе бити, јер то није какав-гођ бурбон,* то је гени: по својим својствама изванредан човјек“.

* Неизображен частник из старе школе, служећи академику на смјех.

Скромни простор нашега дјела недопушта нам ићи даље. А кад би било могуће да се односно сваке особите личности ода част — правди, онда би морали напоменути још много, много лично име, јер руска војска има туштју подобних карактера и то не само у штабу, који се с правом држи за цвјет официрског кора, него просто у фронту: јер се велеум рађа у тихој, сељачкој колибици, као и у поносном, господском дворцу!

Око два часа после подне стиже глас, да је генерал Струков већ давно, заузевши Једрену приправно долазак за царску стражу, која се већ наводи на путу да посједне тај дивни град.

Мало доцније стигне телеграм да је предстража истог генерала достигла и саме брегове Сароског Залива, — да је код села Талисмана била велика церемонија. „На што церемонија у том озбиљном времену?“ запитати ћеш Ти о читаоче! Но ово су свечани часи, каквих није доживио ни Рим после боја код Тапсуса. Гђе у груди тиња грозно чувство освете, ту је и племенито својство — благодарност; гђе је страст, ту је и гениалност; а гђе је величије, ту је и церемонија; једно без другог није ни мислимо.

Церемонија на Архипелагу (Аегејском Мору) састоја се у том, да су се чете поставиле дуж брјега, уз игру церемониалног марша. Козаци,

Черкези и сва остала коњица зајашу плаховито с виком „ура“ у воду; док су они пливали по сланој пјењавици Архипелага, који је затувио многу славну и тужну успомену, музика одигра народну химну „Боже цара храни.“ Војници се изљубе међу собом; у табору наступи покој, јер се већ и у њему знало, да је био закључен у Казанлику мир.

Кренем се из села Трнове у Једрену. Влак иде полагано и опрезно, да се могаше виђети сваки предео као да се јаше. Ту се на обојих страна простиру лепе њиве и ливаде; из далека могаху се видети чифлици (посједи) богатих турских спахија, пусти и похарани, јер су њихови становници, бојећи се „злих“ Козака побјегли у Цари-град. Лукави Бугари и Грци радили су што су год могли, да што већма заплаше Турке, рачунајућ на то, да придрже њихова имања, ако се они неби више повратили.

На друму ништа него војска. Урнебес се подигао до облака, само вика и галама могла би застрашити несретне Турке. Погледав тај чудни приказ, сјекне ми кроз главу она узор-пјесма мога милог ментора Љубомира Ненадовића:

„Стамбуле горди, у море тони,
„Силна је рука, која те гони!“

Једрена 28. марта 1878.

XII.

Да! горди Стамбул стигла је клетва: гоне га сузе раје и сва невоља, коју ова претрпи кроз вјекове; сад се све свали на главу њезиних насилника.

Близо је подне. Пред нама се бјели Једрена као јато бјелих лабудова: већ из далека блискају лимени кровови минарета. Но на њиховим вршинама не виде се мујезини; они нешаљу про року свога гласа, јер би га заглашила цика звона и виба христћанског народа. Пред филибским вратима дочекају различите корпорације великог књаза, који се настани у двору оних грозних султана, који-но долазаху и пред Беч. У Једрени нигде турскога грба ни знака, као да су Руси ту већ више година. Обдан врви народ по улицама, а обноћ невидиш ништа него козачка копља, што блискају у помрчини и чујеш штропот копита њихових коња, уз међусобно подвизивање ноћних стража.

Растајући се с читаоцем ваља нам коју рећи о овом типичном граду, који дуго времена бјеше столица силних султана. Једрена броји скоро до 150.000 житеља што Грка, Турака и Бугара. Њезине су улице нечисте и тјесне као и код свих источних градова. Међу њима су разбацане на све крајеве турских мечети којих има до 44. Православних цркава броји се тако исто много, но ја могах видети само 12, јер још на све не бјеху подигнути торњи и звоници, па за то бјеше наћи их, врло тежеко. Остатци римске културе су са свим уништени, за то је занимљив порушени стари дворак султана на отоци Тунђи на Марици, у коме од 1363—1453 становаху властители истока, неостав након себе ништа осим срамоте и барбарства. Толико о другој столици отоманске царевине.

Боравећи дуго времена међу Бугарима ваљало би рећи што и о њима; но гђе смо већ говорили о императору Александру II., о његову љубимцу, о браћи, о сину-наследнику, о царској стражи и о војсци у обће, онђе за Бугаре нема мјеста. Али пошто се они даду у кратко карактерисати то ћемо напоменути и њихове врлине. Бугари су народ марљив и штедљив, а још више добродушан и послушан. Они нису никакови крволоци. На против они штедише и врло радо слушаше своје господаре — Турке.

Кад германски император, племенити Хеинрих VII. дође 1311. г. у Италију, да ослободи Гибелине од притиска Гелфа, онда га поздравиласовити пјесник Данте у свом писму из Фроненца овако:

„Кад се Ти, о наследниче Цесара и Августа, спусти низ гребене апенинских планина, онда на један пут замукоше тежки уздицаји и усануше потоци суза: а свој Италији сину нова нада бољег вјека — као кад се рађа од изтока жарко сунце.“

Александер Николајевић II. дође у Бугарску с истом, али још с узвишенијом, племенитијом цијели; његова дјела куда-камо надмашују миротворство Хеинриха VII. јер овај је био дошао само да помири две политичне странке, да обузда њихову страст, и т. д. а Цар-самодржац руски дође као анђеоло-избавитељ, да укроти, да казни насилника, да спасе, одбрани слабијег, да створи ред и мир, да поврати осрамоћеном људству његова отета права: с једним словом да створи из роба грађанина.

Овај благословени корак цара-ослободитеља непоздравилас један Бугарин; па и ако су чињене које какове „овације“ то је био само страх а никако љубав и благодарност. Страх и трепет био је то: јер руски двоглав импонира не само раји, него и њихову падиши. Али ми

праштамо Бугарима, јер неимадоше Данте-а, да им напише цару онако складно писмо: јер тко хоће да пише на тако високе особе писма или адресе, тај мора бити врло вјешт стилист, а Бугари сироте, такога — неимадоше.

И тако преста грмљевина оружја, православна Русија изпуни један дио своје мисије на истоку; а остали остави за бољу прилику, за удобније вријеме. Турска подлеже у боју но не подлеже стидно и срамотно: она се упорно бори за своје посједе. Данас-сутра ударит ће час, кад ће се морати борити и за сами живот, но јуначтво њезиних браниоца неће јој ништа помоћи: они морају подлећи руском мачу, јер им је то опредељено самом судбом. Како-гођ предстоји коси човјека, да некоћ абсоутно посједи, — тако морају да се остваре и велике идеје Великог Петра. За пријатеље Турске не остаје ништа ино, него да јој још сад приготове надгробни камен с епиграмом:

„Овђе, под теретом својих злочина: од обће болести — либерализма, — лежи Турска; она остави након себе ожалостћена синчића — Парламент — и ћерку — Конституцију — абсо- лутне потребности сатиричних пјесника!“

Requiem aeternam dona ei, Domine!

